

SEMPER IDEM?

EEN ONDERZOEK
NAAR ONTWIKKELING
IN DE VISIE OP HET
GENADEVERBOND BIJ
GISBERTUS VOETIUS
(1589-1676)

PROTESTANTSE THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT

STUDENT: M.D.J. (MATHIEU) VAN SPRONSEN

STUDENTNR.: 1800272

VAKGEBIED: HISTORISCHE THEOLOGIE
(SOURCES)

BEGELEIDER: PROF. DR. A. GOUDRIAAN

BEOORDELAAR: PROF. DR. W.H.TH. MOEHN

DATUM: 31 MEI 2025

Semper idem?

*En onderzoek naar ontwikkeling
in de visie op het genadeverbond bij
Gisbertus Voetius (1589-1676)*

Protestantse Theologische Universiteit

31 mei 2025

Naam: M.D.J. (Mathieu) van Spronsen
Stud.nr.: 1800272

Vakgebied: Historische theologie (sources)
Begeleider: Prof. dr. A. Goudriaan
Beoordelaar: Prof. dr. W.H.Th. Moehn

Woord vooraf

Voor u ligt het werk waarmee ik in de afgelopen tijd intensief bezig ben geweest: mijn masterthesis. De uitkomsten van de thesis zijn van een heel andere aard dan ik aanvankelijk had verwacht. Niet Petrus van Mastricht staat centraal, maar Gisbertus Voetius. Het laat iets zien van hoe verrassend en enerverend wetenschappelijk onderzoek kan zijn. Wat een klein vooronderzoek moet worden kan zomaar tot boeiende resultaten leiden.

Terugkijkend op de afgelopen periode gaat mijn dank uit naar mijn begeleider, dr. A. Goudriaan. Wanneer ik het aandurfde om mijn werk aan hem toe te sturen, voorzag hij het van zeer bruikbare feedback die het werk aanzienlijk hebben verbeterd. Ook rondom de ommezwaai in de onderwerpkeuze, halverwege het traject, gaf hij de noodzakelijke begeleiding.

Toelichting op de omslag

Op de omslag van de thesis is een tekening opgenomen met als titel *Gezicht in de Voetiussteeg te Utrecht*.¹ Tegenwoordig is de afgebeelde steeg verbreed, en draagt ze de naam 'Voetiusstraat'. In zijn eenvoud is het een veelzeggende tekening. Immers, dat er in 2025 nog steeds een straat in Utrecht is vernoemd naar een predikant uit de zeventiende eeuw, laat iets zien van de invloed die hij heeft gehad in zijn tijd – en lang daarna. Voetius is en blijft een belangwekkende figuur voor het gereformeerd protestantisme, en het was werkelijk een feest om in zijn geschriften te duiken.

Deze geschriften zijn als een weg. Voetius verstrekt ons door zijn werken veel kennis en inzicht. Echter, uiteindelijk gaat het erom dat vroomheid en wetenschap verbonden worden. Het uitwerken van de leer heeft als doel om de mens te leiden naar geloof, hoop en liefde, zoals in paragraaf 2.2 te lezen is. Via de weg van de theologie wil Voetius ons zijn studenten toen, en ook nu nog steeds, mensen wijzen op God – de God van het verbond. Terwijl geslachten komen en gaan, is, was en blijft Hij immer Dezelfde. Dat ook dit werk uiteindelijk zij tot eer van Zijn Naam.

¹ Coenraad van Velzel, "Gezicht in de Voetiussteeg te Utrecht," 1907, via <https://hetutrechtsarchief.nl/beeldmateriaal/detail/77507250-e206-5a55-9688-122dbb8e185c>.

Inhoudsopgave

WOORD VOORAF	2
TOELICHTING OP DE OMSLAG	2
INHOUDSOPGAVE	3
HOOFDSTUK 1 – INLEIDING	5
1.1 PROBLEEMSTELLING EN ONDERZOEKSVRAGEN	5
1.1.1 <i>Introductie</i>	5
1.1.2 <i>Onderzoeksvraag</i>	7
1.1.3 <i>Toelichting op begrippen</i>	8
1.2 RELEVANTIE EN STAND VAN ONDERZOEK	9
1.3 METHODE	12
HOOFDSTUK 2 – VOETIUS ALS THEOLOOG IN DE ZEVENTIENDE EEUW	14
2.1 INLEIDING	14
2.2 THEOLOGISCHE SCHETS	14
2.3 THEOLOGISCHE WERKEN	16
2.3.1 <i>Afscheydt-Predicatie (1634/1636)</i>	16
2.3.2 <i>Desperata causa Papatus (1635)</i>	17
2.3.3 <i>De disputatie De Papistarum Purgatorio (1635)</i>	17
2.3.4 <i>De disputatie De Articulis et Erroribus Fundamentalibus (1637)</i>	17
2.3.5 <i>De disputatie De Statu Electorum ante conversionem (1639)</i>	19
2.3.6 <i>De disputaties De Regeneratione (1639)</i>	20
HOOFDSTUK 3 – HET VERBOND IN DE SYLLABUS PROBLEMATUM THEOLOGICORUM (1643)	21
3.1 ACHTERGRONDEN VAN DE SYLLABUS PROBLEMATUM THEOLOGICORUM	21
3.2 OPBOUW VAN DE SYLLABUS PROBLEMATUM THEOLOGICORUM	21
3.3 HET VERBOND IN DE SYLLABUS PROBLEMATUM THEOLOGICORUM	22
3.3.1 <i>De lege, seu foedere operum</i>	22
3.3.2 <i>De foedere gratiae</i>	23
HOOFDSTUK 4 – HET VERBOND IN DE CATECHISATIE (1653)	27
4.1 ACHTERGRONDEN VAN DE CATECHISATIE	27
4.2 OPBOUW VAN DE CATECHISATIE	27
4.3 HET VERBOND IN DE CATECHISATIE	28
4.3.1 <i>Het verbont der wercken</i>	29
4.3.2 <i>Het verbont der genade</i>	30
HOOFDSTUK 5 – HET VERBOND IN DE DISPUTATIES DE LEGE ET EVANGELIO (1656)	33
5.1 ACHTERGRONDEN VAN DE DISPUTATIES DE LEGE ET EVANGELIO	33
5.2 OPBOUW VAN DE DISPUTATIES DE LEGE ET EVANGELIO	33
5.3 HET VERBOND IN DE DISPUTATIES DE LEGE ET EVANGELIO	34
5.3.1 <i>Het oude verbond</i>	34
5.3.2 <i>Het nieuwe verbond</i>	35
HOOFDSTUK 6 – HET VERBOND IN LATERE TEKSTEN	38
6.1 DE DISPUTATIE DE ARTICULIS ET ERRORIBUS FUNDAMENTALIBUS (1655)	38
6.2 POLITICA ECCLESIASTICA I (1663)	39
6.2.1 <i>Confoederatio</i>	39
6.2.2 <i>Infantes foederatorum</i>	39
6.3 DISPUTATIES DE JUSTIFICATIONE (1665-1667)	40
6.3.1 <i>De achtergrond van de disputaties De Justificatione</i>	40
6.3.2 <i>Het verbond in de disputaties De Justificatione</i>	41

HOOFDSTUK 7 – HET VERBOND BIJ GISBERTUS VOETIUS	43
7.1 HET VERBOND BIJ VOETIUS.....	43
7.1.1 <i>Het werkverbond</i>	43
7.1.2 <i>Het genadeverbond</i>	43
7.1.3 <i>De participanten van het genadeverbond</i>	44
7.1.4 <i>Bedelingen van het genadeverbond</i>	44
7.1.5 <i>Bronnen voor de verbondsvisie van Voetius</i>	45
7.2 VERGELIJKING MET DE LITERATUUR	45
7.2.1 <i>De plaats van het verbond in de theologie van Voetius</i>	45
7.2.2 <i>Verbond en verkiezing bij Voetius</i>	46
7.2.3 <i>De tussenliggende bedeling</i>	46
7.2.4 <i>Het pactum Salutis bij Voetius</i>	47
HOOFDSTUK 8 – CONCLUSIE.....	48
8.1 EEN CHRONOLOGISCH OVERZICHT	48
8.2 EEN TWEETAL VERANDERINGEN	49
8.3 SLOTCONCLUSIE	50
HOOFDSTUK 9 – EVALUATIE EN SUGGESTIES VOOR VERDER ONDERZOEK	51
BIBLIOGRAFIE.....	52
PRIMAIRE BRONNEN	52
SECUNDAIRE BRONNEN	53
METHODE	57
AFBEELDINGEN	58
BIJLAGE A – VERKLARINGENBLAD.....	59
BIJLAGE B – DATAMANAGEMENTPLAN	60

Hoofdstuk 1 – Inleiding

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

1.1.1 Introductie

Gisbertus Voetius (1589-1676)¹ wordt in de theologiegeschiedenis zeer verschillend gewaardeerd. Terwijl sommigen hem loven, wordt hij door anderen verguisd. Door zijn tegenstanders wordt Voetius weggezet als “farizeeër, een preciese neocasuïst, een jezuïet, scepticus, atheïst, Brownist, anabaptist, inquisiteur en oproerkraaiër.”² Voetius wordt door deze groep getypeerd als een conservatief denker, die weinig invloed heeft gehad op de ontwikkeling van de gereformeerde theologie.³ In mildere vorm deelt ook W.J. van Asselt deze visie, wanneer hij schrijft dat Voetius niet pretendeerde om origineel te zijn, maar vooral probeerde de leer te verbinden aan een mystieke beleving en streng heiligheidsstreven.⁴ Aan de andere kant staat iemand als C. Steenblok, als hij schrijft dat Voetius zich tot Calvijn verhoudt, zoals Thomas van Aquino zich verhoudt tot Augustinus: Voetius heeft, net als Thomas van Aquino het theologisch werk van zijn voorganger “afgerond en toegespitst”.⁵ Graafland merkt op dat Steenblok de enige is die zo lovend over de theologische bijdrage van Voetius spreekt, en dat de zeventiende-eeuwse theoloog vooral gewaardeerd wordt vanwege zijn praktisch-theologische arbeid.⁶ Dat zal ook de belangrijkste reden zijn waarom er lange tijd weinig aandacht is geweest voor de theologie van Voetius.

Voor zijn persoon was die aandacht er des te meer. Er zijn verschillende biografieën en levensschetsen over Voetius verschenen, maar zijn theologie is veel minder onderzocht.⁷ Dit gebrek aan aandacht voor de theologie van Gisbertus Voetius is opvallend wanneer gelet wordt op de positie die hij innam in de wereld van de academische theologie gedurende de zeventiende eeuw. Voetius was internationaal een gezaghebbende stem in het theologisch debat; studenten uit andere landen bezochten zijn colleges, en Voetius’ werk werd in zowel Duitstalige gebieden als in Schotland gelezen.⁸ Ook in eigen land, de Republiek der zeven verenigde Nederlanden, had Voetius veel invloed. Hij werd gedurende de zeventiende eeuw

¹ Zoals dat in de zeventiende eeuw gebruikelijk was onder geleerden, is Voetius een gelatiniseerde variant van de Nederlandse achternaam Voet (W.J. van Asselt, “Amicitia Dei as Ultimate Reality: An Outline of the Covenant Theology of Johannes Coccejus (1603-1669),” *Ultimate Reality and Meaning* 21 (1998): 35).

² W.J. van Asselt, “Gisbertus Voetius. Gereformeerd scholasticus,” in Aart de Groot & Otto J. de Jong (red.), *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht* (Zoetermeer: Meinema, 2001), 99.

³ C. Graafland, “Voetius als gereformeerd theoloog,” in J. van Oort e.a. (red.), *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989), 18.

⁴ W.J. van Asselt, “Concordia discors. Conflict en identiteit in de tijd der reformatie en daarna,” in W. Otten & W.J. van Asselt (red.), *Kerk en conflict: Identiteitskwesies in de geschiedenis van het christendom* (Zoetermeer: Meinema, 2002), 84.

⁵ C. Steenblok, *Gisbertus Voetius. Zijn leven en werken* (Rhenen: Drukkerij en Uitgeverij De Banier, 1942), 7.

⁶ Graafland, “Voetius als gereformeerd theoloog,” 19.

⁷ W.J. van Asselt, *Voetius. Een inleiding met kernteksten* (Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2007). J. van den Berg wijst erop dat dit bij Coccejus omgekeerd is: terwijl van Voetius veel over zijn leven is geschreven en weinig over zijn denken, is de theologie van Coccejus diepgravend onderzocht maar ontbrak de bezinning op wie hij als persoon was (J. van den Berg, “Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750,” in F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994), 17).

⁸ J.A. van Ginkel, “Openingswoord,” in Van Oort, *De onbekende Voetius*, 10.

steeds meer gezien als het hoofd van de Nadere Reformatie; een vroomheidsbeweging binnen de gereformeerde kerk in de Nederlanden.⁹ Hij heeft in zijn ruim veertig jaar als eerste hoogleraar aan de nieuwgevormde Utrechtse universiteit generaties studenten en predikanten opgeleid. De universiteit waar Voetius doceerde werd daardoor ook wel 'Academia Voetiana' genoemd; de predikanten die in zijn spoor gingen heetten 'voetiaans'.¹⁰ Het opleiden en toerusten van nieuwe predikanten zag Voetius zelf ook als een van de drie doelen van zijn wetenschappelijke werk. Daarnaast wilde hij een Nadere Reformatie in het academische leven teweegbrengen, en de gereformeerde leer verdedigen tegen aanvallen van buitenaf en van binnenuit.¹¹

Mogelijk de bekendste strijd die Voetius heeft gestreden vond zich plaats binnen de muren van de gereformeerde kerk in de Nederlanden, namelijk de hevige controverse met Johannes Coccejus (1603-1669). Coccejus, hoogleraar te onder meer Leiden, werd fel bestreden op zijn foederale theologie of verbondstheologie.¹² Hij legde grote nadruk op het verbond, en zag daarin een historische ontwikkeling die bepalend is voor de geloofsleer. Doordat Coccejus een knip zet tussen het Oude en Nieuwe Testament, leeft de christelijke gelovige niet meer in gebondenheid aan de oudtestamentische wetgeving – zoals de sabbatsrust – maar in de vrijheid van het volbrachte werk van Christus.¹³

Juist met oog op dit verschil, stelt W.J. van Asselt dat het in dit debat niet zozeer ging om het sabbatsgebod of de leer van de rechtvaardiging, maar fundamenteel om de wijze waarop de Schrift wordt verstaan, en dan met name in de verhouding tussen Oude en Nieuwe Testament.¹⁴ Wanneer deze stelling juist is, kan die lijn doorgetrokken worden naar de verbondsvisie van de twee theologen. De verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament is nauw verbonden aan de visie op de eenheid het verbond. In dat geval zou een vergelijking van hun verbondsleer verdiept inzicht moeten geven in de verschillende posities van Voetius en Coccejus in andere theologische debatten.

De vraag naar hun verbondsleer wordt nog versterkt door de invloedrijke posities die Voetius en Coccejus hadden, zelfs nadat zij gestorven waren. Tot in de achttiende eeuw blijven de verschillende stromingen expliciet bestaan.¹⁵ Volgens Scott R. Clark liggen de grenzen tussen

⁹ W. van 't Spijker, "Bronnen van de Nadere Reformatie," in T. Brienens, e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum, 1989), 8.

¹⁰ J.P. Ouwehand, "Academia Voetiana. Over het werk van Voetius als hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Utrecht," in J. Roodbeen (red.), *Gisbertus Voetius 1589-1676. Meer dan wijsheid* (Goes: VVOGG Goes, 1987), 135. De term *Academia Voetiana* had in beginsel een spottende bedoeling, maar wordt ondanks dat in hedendaagse publicaties regelmatig positief gebruikt (F.G.M. Broeyer, "Gisbertus Voetius en de Gens Voetiana," *Documentatieblad Nadere Reformatie* 39, no. 1 (2015): 58). In dezelfde lijn werd Voetius spottend de *papa Ultrajectinus* genoemd (W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)* (Ede: ABC-Ede, 1988), 176).

¹¹ Ouwehand, "Academia Voetiana," 128.

¹² Van Asselt maakt met verwijzing naar David Weir en W. Adams Brown onderscheid tussen de verbondsgedachte (namelijk dat in de Bijbel het verbond wordt aangetroffen), de verbondstheologie (een theologie waarin het verbond het leidende principe is) en de foederaaltheologie (een type van verbondstheologie dat denkt vanuit het onderscheid tussen werkverbond en genadeverbond). W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen* (Heerenveen: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1997), 96.

¹³ Van Asselt, "Amicitia Dei as Ultimate Reality," 37.

¹⁴ W.J. van Asselt, "Inleiding," in Johannes Coccejus, *De Leer van het Verbond en het Testament van God. Uit het Latijn vertaald door W.J. van Asselt en H.G. Renger* (Kampen: Uitgeverij de Groot – Goudriaan, 1990), 2.

¹⁵ Van den Berg, "Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland," 26.

de voetianen en de coccejanen parallel aan de visie op het verbond.¹⁶ Als dat het geval is, roept dat de vraag op naar de positie van de grondlegger van de voetiaanse stroming, Gisbertus Voetius. Zijn visie op het verbond is tot op heden niet systematisch onderzocht op basis van de primaire bronnen.

Dat is opmerkelijk, want de verschillen tussen de voetianen en coccejanen hebben meer dan een eeuw lang grote invloed uitgeoefend op het leven en geloven in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.¹⁷ In de gereformeerde kerk in de Nederlanden was er grote onrust door de onderlinge strijd tussen predikanten.¹⁸ Daarnaast had de twist ook invloed op het sociale leven. Volgens Van Asselt worden coccejanen doorgaans gezien als welvarender en vooruitstrevender, terwijl voetianen lager op de sociale ladder stonden en conservatiever waren.¹⁹ Van der Bijl bevestigt deze verschillen, maar waarschuwt om die simplistisch over te nemen; het gaat om de grote lijnen.²⁰ Ook W.J. op 't Hof waarschuwt ervoor dat de groepsaanduidingen 'voetianen' en 'coccejanen' als "wetenschappelijke constructies achter" gezien moeten worden.²¹ Wanneer deze voorzichtigheid in acht wordt genomen, mag wel worden erkend dat wel gesproken kan worden over verschillende bewegingen in de Nederlanden. Wanneer in deze thesis sprake is van voetianen en coccejanen, wordt daarmee op de religieus-dogmatische invulling van deze termen gedoeld.

1.1.2 Onderzoeksvraag

De onderzoeksvraag die in deze scriptie beantwoord moet worden luidt: *In hoeverre vertoont de visie van Gisbertus Voetius op het verbond een historische ontwikkeling?* Om tot een antwoord op die vraag te komen, zal eerst een drietal deelvragen centraal staan:

- 1) Hoe spreekt Gisbertus Voetius over het verbond in de *Syllabus Problematum theologicorum* uit 1643, de *Catechisatie* uit 1653 en de disputaties *De Lege et Euangelii* uit 1656?
- 2) Hoe spreekt Gisbertus Voetius over het verbond in andere werken?
- 3) Hoe verhoudt zich de uit deze teksten blijkende visie van Gisbertus Voetius op het verbond tot de bestaande onderzoeksliteratuur?

Omdat de secundaire literatuur zeer marginaal de visie van Voetius op het verbond bespreekt, en aan de visie van een theoloog het meest recht gedaan kan worden vanuit zijn eigen werk, zal dit een onderzoek zijn dat zich met name richt op de primaire bronnen. In de deelvragen worden drie bronnen expliciet benoemd; daar ligt in dit onderzoek het zwaartepunt op. Deze keuze verdient nog enige toelichting.

De keuze voor de *Syllabus Problematum theologicorum* is gemaakt op het getuigenis van C. Graafland, die stelt dat Voetius hierin een volledige, maar summiere uitwerking geeft van zijn verbondsl leer.²² W. Verboom wijst in zijn bijdrage op de bundel *Geground geloof* op Poudroyens

¹⁶ R. Scott Clark, "Christ and Covenant: Federal Theology in Orthodoxy," in Herman J. Selderhuis (ed.), *A Companion to Reformed Theology* (Leiden: Brill, 2013), 422.

¹⁷ Van Asselt, "Concordia discors," 84.

¹⁸ Van Asselt, "Gisbertus Voetius. Gereformeerd scholasticus," 105.

¹⁹ Van Asselt, "Concordia discors," 85.

²⁰ M. van der Bijl, "De tweedracht van Voetianen en Coccejanen in politiek perspectief," in Broeyer & Van der Wall, *Een richtingstrijd*, 88.

²¹ W.J. op 't Hof, "De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus", in Broeyer & Van der Wall, *Een richtingstrijd*, 55.

²² Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 5&6, 328.

Catechisatie als een “tamelijk uitvoerige” bron voor Voetius’ visie op het verbond.²³ In paragraaf 4.1 van deze thesis wordt de verhouding tussen Voetius en dit werk nader uitgewerkt. Mijn thesisbegeleider A. Goudriaan wees ten slotte op de disputaties over wet en evangelie waarin het verbond gethematiseerd zou kunnen worden. Alle drie deze bronnen worden aangestipt in het overzicht dat Beck geeft in zijn beknopte behandeling van de verbondsleer bij Voetius.²⁴ Eigen onderzoek naar andere teksten, zoals verwerkt in de hoofdstukken 2.3 en 6, geeft aan dat het verbond wel een rol speelt, maar vooral zijdelings wordt genoemd. Om die reden ligt de focus in het onderzoek op de drie met name genoemde werken.

In het vervolg van deze thesis zullen de genoemde deelvragen beantwoord worden. De behandeling van de verschillende teksten uit deelvraag 1 is te lezen in de hoofdstukken 3, 4 en 5. Andere teksten, waarnaar deelvraag 2 verwijst, worden besproken in hoofdstuk 2 en 6. De derde deelvraag wordt beantwoord in hoofdstuk 7. Dat hoofdstuk bestaat uit een schets van Voetius’ verbondsleer op basis van de eerdere hoofdstukken; die schets wordt vervolgens in gesprek gebracht met de bestaande onderzoeksliteratuur. Hoofdstuk 8 vormt een beantwoording van de onderzoeksvraag.

1.1.3 Toelichting op begrippen

Alvorens de stand van het onderzoek nader wordt uitgewerkt, is het belangrijk om een aantal kernbegrippen scherp te hebben. Het gaat daarin met name om de verschillende varianten op de term ‘verbond’ en gerelateerde begrippen. Allereerst de term ‘verbond’ zelf. Hiermee wordt geduid op de overeenkomst die God heeft gesloten met mensen om hun God te zijn, en hen tot Zijn volk te maken.²⁵ Het is daarmee een relationeel begrip dat zijn uitwerking vindt in de geschiedenis.

In de geschiedenis van, met name, de gereformeerde theologie heeft dit begrip veel aandacht gekregen. De Latijnse termen die de gereformeerde scholastiek – de school waartoe Voetius gerekend wordt – hiervoor gebruikt worden zijn *foedus* en *pactum*.²⁶ In de gereformeerde theologie is de leer van dit verbond nader uitgewerkt en worden er verschillende verbonden onderscheiden. Het eerste van die verbonden is het werkverbond (*foedus operum*), opgericht met Adam. Dit is een verbond waarmee God de mens oproept tot gehoorzaamheid. Op die gehoorzaamheid is de relatie met God gebaseerd, terwijl ongehoorzaamheid leidt tot verstoring van die relatie.²⁷ Als tweede verbond ziet de gereformeerde theologie het genadeverbond (*foedus gratiae*), wat is gegeven omdat Adam heeft gefaald om gehoorzaam te zijn en daarmee de vloek over alle mensen heeft verdiend.²⁸ Dit verbond is niet afhankelijk van de gehoorzaamheid van de mens, maar van Gods genadige handelen.²⁹ Tot slot bestaat

²³ Verboom, “Om het eeuwig welbehagen,” 380.

²⁴ Andreas J. Beck, *Gisbertus Voetius (1589-1676) on God, Freedom, and Contingency. An Early Modern Reformed Voice* (Leiden: Brill, 2022), 94.

²⁵ C.-W. Suh, “A New Thought on Covenant-Doctrine,” in A. van Egmond & D. van Keulen (eds.), *Studies in Reformed Theology 2* (Baarn: Uitgeverij Callenbach, 1997), 97.

²⁶ Richard A. Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology* (Grand Rapids: Baker Book House Company, 1985), 119.

²⁷ G. van den Brink & C. van der Kooij, *Christelijke dogmatiek. Een inleiding* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012), 288. Op het concept van het werkverbond is in de loop van de tijd veel kritiek gegeven. Cf. e.g. Robert Letham, *Systematic Theology* (Wheaton: Crossway, 2019) 352v.; Suh, “A New Thought on Covenant-Doctrine,” 114v.

²⁸ Peter Golding, *Covenant Theology. The key of Theology in Reformed Thought and Tradition* (Fearn: Christian Focus Publications, 2004), 121.

²⁹ Van den Brink & Van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, 288.

volgens sommigen binnen de gereformeerde theologie een derde verbond, namelijk een verlossingsverbond (*pactum salutis*). Dit wordt gezien als een contract dat tussen de Vader en de Zoon in de eeuwigheid is gesloten aangaande de zaligheid van mensen.³⁰

Naast de Latijnse termen *foedus* en *pactum*, kan ook de term *testamentum* gebruikt worden voor het verbond. Dit woord heeft echter een dubbele betekenis, want het kan ook duiden op de economie van het verbond.³¹ Dat houdt in dat het in deze term gaat op de wijze waarop het verbond met mensen uitgedeeld en beschikt wordt.³² De economie (*oeconomia*) of bedeling (*dispensatio*) van het verbond zijn belangrijke termen in de gereformeerde scholastiek die aangeven op welke wijze God Zijn werk binnen het genadeverbond aan mensen uitdeelt.³³

1.2 Relevantie en stand van onderzoek

Het onderzoek zoals dat hierboven is geïntroduceerd, vindt zijn relevantie op een tweetal vlakken. De relevantie van dit onderzoek ligt met name op het terrein van de historische theologie, namelijk in het komen tot een verdiept verstaan van de ontwikkeling van de verbondsl leer. Het debat tussen voetianen en coccejanen over de betekenis en functie van het verbond, is sterk geworteld in de historische context. De eerste aanzetten tot het theologisch reflecteren op het verbond kwamen van Huldrych Zwingli, in reactie op de verwerping van de kinderdoop door anabaptistische reformatiebewegingen.³⁴ Anderen, zoals Bullinger en Calvijn, sluiten zich bij Zwingli aan, maar het duurt tot de zeventiende eeuw voordat over een foederale theologie gesproken kan worden; een theologisch systeem waarin het verbond centraal staat. Een oorzaak die mogelijk sterk heeft bijgedragen aan het groeiende belang van reflectie op het verbond, is de verkiezingsleer zoals die in het gereformeerd protestantisme is ontwikkeld, en in de Dordtse Leerregels is beschreven.³⁵ Het belijden van de uitverkiezing, draagt de vraag in zich naar het wezen van de gemeente en naar de reikwijdte van de beloften in het Evangelie; een vraag die in de Dordtse Leerregels al doorklinkt.³⁶ In een radicaal streven naar heiligheid, wilde de Waalse predikant Jean de Labadie (1610-1674) geen deel uitmaken van een kerk waarin zich ook onwedergeborenen bevinden.³⁷ Dit stimuleerde het denken over de kerk en over het verbond. Voetius had, anders dan De Labadie, “de kerk op het oog en in de kerk het volk van Nederland”.³⁸ Deze gerichtheid op kerk en volk vormde een stimulans voor de bezinning op het verbond. Hierin verschilden de voetianen en coccejanen echter sterk van mening.

Het debat dat tussen deze twee scholen ontstond had grote maatschappelijke gevolgen. Wat begon als een theologisch debat, ontaarde in partijvorming in de hele samenleving: de voetianen en coccejanen gingen gelden als twee politieke stromingen, die grotendeels

³⁰ B. Loonstra, *Verkiezing – verzoening – verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactum salutis in de gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1990), 332.

³¹ Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, 297.

³² Van den Brink & Van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, 329.

³³ Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, 93.

³⁴ Letham, *Systematic Theology*, 440.

³⁵ Alasdair I.C. Heron, “Bund. Dogmatisch,” in: *Evangelisches Kirchenlexikon: Internationale Theologische Enzyklopädie I* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986), 570.

³⁶ Hoofdstuk I, artikel 17. W.J. op 't Hof (red.), *Belijdenis & verbond. Ecclesiologie in de gereformeerde traditie* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2003), 62.

³⁷ Willem J. van Asselt & Paul H.A.M. Abels, “De zeventiende eeuw,” in Herman J. Selderhuis (red.), *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Kampen: Uitgeverij Kok, 2006), 478.

³⁸ W. van 't Spijker, “Bronnen van de Nadere Reformatie,” 23.

samenvielen met respectievelijk de prinsgezinden en de staatsgezinden.³⁹ Als echter de bron daarvan ligt in een verschillende visie op het genadeverbond, dan geeft het een verdiept inzicht in de kerkelijke en staatkundige aangelegenheden wanneer die verschillende visies naast elkaar gezet kunnen worden. Door het ontbreken van een uitgewerkte visie van Gisbertus Voetius kan dit nu nog niet.

Die lijn kan ook doorgetrokken worden naar de generatie die na Voetius en Coccejus komt. De opvolger en geestverwant van Voetius in Utrecht, Petrus van Mastricht, had grote aandacht voor het verbond als theologisch thema.⁴⁰ In een beschrijving van de bedelingen van het verbond der genade, beschrijft Van Mastricht de geschiedenis van de kerk vanaf de schepping tot aan het jaar 1697.⁴¹ Vervolgens trekt hij de lijn door naar de eeuwigheid.⁴² Deze interesse is ook te zien bij anderen uit de voetiaanse school.⁴³

Van Mastricht ziet in het genadeverbond een voortgang, waarbij er een voortgang in de openbaring optreedt, terwijl de kern van het verbond gelijk blijft.⁴⁴ Volgens Goudriaan sluit van Mastricht hier aan bij Voetius, die ook stelt dat het verbond in substantie gelijk blijft onder verschillende bedelingen.⁴⁵ Toch is het opmerkelijk dat de leerlingen van Voetius, in tegenstelling tot hun leermeester, een dusdanig grote expliciete aandacht hebben voor het verbond. Dit onderzoek zou licht kunnen werpen op de vraag of deze historische ontwikkeling in het denken reeds door Voetius is ingezet, of dat daar geen sprake van is. Het onderzoek zou daardoor meer historisch inzicht kunnen geven.

Naast de toenmalige gevolgen van het debat tussen voetianen en coccejanen, werkt de verbondstheologie door in allerlei facetten. Het verbond is een centrale notie in de theologie en heeft gevolgen voor de wijze waarop men de kerk ziet, en hoe men daarin streeft naar eenheid, waarheid en heiligheid. In het verlengde daarvan liggen de prediking en het functioneren van de beloften van het Evangelie daarin, en de vraag naar de plaats van de Wet van God voor de gemeente.⁴⁶ Tevens uit de verbondsleer zich in het al dan niet toebrengen van mensen tot de Kerk, het werk van de zending.⁴⁷ Ook de positie die de kerk inneemt tegenover de overheid en samenleving wordt beïnvloed door de verbondsvisie.⁴⁸ Daarnaast gaat het in de discussies over het verbond om het persoonlijke geloof, en de mate van troost en zekerheid die men ervaart.⁴⁹ Zoals in het vervolg van de scriptie zal blijken, hangt de visie

³⁹ Van Asselt & Abels, "De zeventiende eeuw," 482.

⁴⁰ Aza Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen* (Leiden: Brill, 2006), 215.

⁴¹ Petrus van Mastricht, *Theoretisch-praktische godgeleerdheid*, deel 5, vertaling Ruth Pieterman (Nieuw-Beijerland: Stichting Gereformeerd Erfgoed, 2022), 674.

⁴² Idem, 689.

⁴³ E.g. Melchior Leydekker (H.H. de Mots, *Verbond en Oude Testament bij Melchior Leydekker (1642-1721). Melchior Leydekker en zijn visie op de huishouding van het Oude Testament in het licht van zijn verbondsleer* (Masterthesis Protestantse Theologische Universiteit, 2024), 12); ook Herman Witsius, door velen als voetiaan gezien, integreert het verbond in zijn theologie (C. Graafland, "Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer," in Broeyer & Van der Wall, *Een richtingenstrijd*, 32).

⁴⁴ Goudriaan, *Reformed Orthodoxy and Philosophy*, 222.

⁴⁵ Idem, 223.

⁴⁶ Van den Brink & Van der Kooij, *Christelijke dogmatiek*, 622.

⁴⁷ Diarmaid MacCulloch, *Reformatie. Het Europese huis gedeeld 1490-1700* (Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum, 2005), 543.

⁴⁸ Idem, 193.

⁴⁹ C.J. Meeuse, "Inleiding," in Wilhelmus à Brakel, *Halleluja of Lof des HEEREN over het Genadeverbond, opgesteld naar aanleiding van de verklaring van Psalm 8* (Utrecht: Uitgeverij De Banier, 2001), 11.

op het verbond samen met de mate waarin continuïteit wordt gezien tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Met die thematiek bevindt de gereformeerde theologie zich in het hart van de discussie tussen zuigelingendoop en geloofsdoopt. Zij die de zuigelingendoop aanhouden benadrukken de eenheid in de basis van beide Testamenten, terwijl stromingen die voor de geloofsdoopt pleiten sterker de verschillen benadrukken.⁵⁰ Het aantal onderwerpen die door de visie op het verbond worden bepaald, is groot. Inzicht in de wijze waarop Voetius zijn positie innam in het debat, en hoe hij omging met vragen en inzichten van andere partijen, kan zicht geven op de wijze waarop dit debat aangegaan kan worden.

Zowel Van Asselt als Van den Berg geven aan dat de theologische invloed van beide Voetius en Coccejus nog steeds doorwerkt.⁵¹ Zij zien de sporen van Voetius doorwerken in de kerken van de Afscheiding en Doleantie, maar ook binnen zowel de Gereformeerde Bond als de Confessionele Vereniging in de Nederlandse Hervormde Kerk.⁵² Wanneer de invloed van Voetius op de theologie zo groot is (geweest), dan is het van belang om de inhoud van dat denken te kennen om zo beter te kunnen duiden op welke wijze in deze kerkverbanden gedacht wordt over onder meer het verbond.

De verbondsleer van Johannes Coccejus is in het verleden vaak luid veroordeeld, zonder dat dit nader wordt uitgewerkt of de verschillen met Voetius duidelijk worden aangewezen.⁵³ Ten aanzien van Coccejus is veel veranderd en zijn er verschillende studies verschenen over zijn verbondsleer, zowel in Nederland als daarbuiten.⁵⁴ In Nederland is Willem Jan van Asselt een belangrijke naam die aan dit onderzoek verbonden is.⁵⁵ Hij heeft ook in samenwerking met H.G. Renger de belangrijkste primaire bron voor de theologie van Coccejus in de landstaal beschikbaar gemaakt, de *Summa doctrinae de foedere et testamento*.⁵⁶

Het opmerkelijke is dat het onderzoek naar de theologie van Voetius op dit punt zeer gering is. De naam van Voetius blijft niet ongenoemd in kerkhistorische werken over de zeventiende eeuw, totdat het gaat over zijn visie op het verbond. Dat geldt ten eerste in publicaties die zich richten op de verbondsleer; daar blijft Voetius vaak buiten beschouwing.⁵⁷ Ten tweede is dit ook een omissie in werk dat gecentreerd is rondom de persoon en theologie van Gisbertus

⁵⁰ Letham, *Systematic Theology*, 446.

⁵¹ Van Asselt, *Amicitia Dei*, 150-159. Van den Berg, "Het stroomlandschap van de gereformeerde kerk in Nederland," 27.

⁵² Sinds de fusie van de PKN en kerkscheuring in de Nederlandse Hervormde Kerk van 2004 zal deze voetiaanse invloed verdeeld zijn over zowel de Hersteld Hervormde Kerk als de Protestantse Kerk in Nederland.

⁵³ Cf. e.g. H. Kaajan, "Coccejus (Johannes)," in F.W. Grosheide (red.), *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*, deel 1 (Kampen: J.H. Kok, 1926), 471. Kaajan verwijt Coccejus dat hij in zijn verbondsleer het theologische standpunt heeft vervangen door een antropologisch standpunt en zo de gereformeerde waarheid heeft ondermijnd.

⁵⁴ Cf. het proefschrift van W.J. van Asselt, *Amicitia Dei*.

⁵⁵ Hij heeft dit zowel op een wetenschappelijke wijze beschreven, alsook populair-wetenschappelijk gepresenteerd. Een voorbeeld van dit laatste is het reeds aangehaalde boekje *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*.

⁵⁶ Coccejus, *De Leer van het Verbond en het Testament van God*.

⁵⁷ Cf. e.g. de studie van C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme. Deel 5 & 6* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1996). Voetius wordt zijdelings vermeldt in een voetnoot 7 op pagina 327-328, met de opmerking dat Voetius het bestaande spoor van Gomarus volgt wat betreft het verbond. Zie ook R. Scott Clark, "Christ and Covenant: Federal Theology in Orthodoxy." Een uitzondering vormt W. Verboom, "Om het eeuwig welbehagen – over verbond en verkiezing," in G. van den Brink, M. van Campen & J. van der Graaf (red.), *Geground geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In Bijbels, historisch en belijdend perspectief* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1996), 379-382.

Voetius; daar wordt het verbond zelden zelfstandig ter sprake gebracht.⁵⁸ Een aantal publicaties is van belang om te noemen. Van fundamenteel en blijvend belang is de grondige biografie over het leven van Voetius van A.C. Duker.⁵⁹ In zijn schets over het leven en werk van Voetius, bespreekt C. Steenblok kort de verbondsvisie bij Voetius.⁶⁰ W. van 't Spijker geeft een bespreking van de disputaties over Wet en Evangelie.⁶¹ Van groot belang voor het Voetiusonderzoek is het proefschrift van Andreas Beck en de Engelse editie daarvan.⁶² In de vorige eeuw zijn twee bundels uitgegeven over de theologie van Voetius en de verhouding tussen voetianen en coccejanen.⁶³

1.3 Methode

Dit onderzoek heeft als doel om tot een grondiger verstaan te komen van de theologie van Gisbertus Voetius. Hoewel dat in deze thesis geen expliciete plaats ontvangt, gaat het in dit onderzoek voor mij verder dan slechts een uitwerking van hoe deze historische figuur dacht, en op welke wijze hij in de context van zijn tijd theologiseerde. Michael Allen stelt dat denkers uit het verleden beschouwd kunnen worden als medereizigers op weg naar de eeuwigheid, die gelovigen eeuwen later nog steeds dingen kunnen leren over Wie God is.⁶⁴ Dit is de vooronderstelling van het concept *Retrieval*, dat door Darren Sarisky en anderen wordt aangehangen als theologische methode. De reden voor onderzoekers om zich met het verleden bezig te houden is volgens Sarisky het besef dat stemmen uit het verleden een gesprekspartner kunnen zijn voor hedendaagse theologische vraagstukken.⁶⁵ Als er binnen het gereformeerd protestantisme één thema is waarover men niet uitgedacht raakt, dan is dat het verbond. Voor dit theologische gesprek kan ook het denken van Gisbertus Voetius een waardevolle gesprekspartner zijn omdat hij op een cruciaal moment in de tijd dit thema heeft doordacht.

Tegelijkertijd kleven aan deze theologie van *Retrieval* ook risico's. Het is mogelijk dat onder het mom van *Retrieval* de eigen theologische positie van de auteur op een historische tekst wordt geprojecteerd.⁶⁶ Op die manier wordt geen recht gedaan aan de onderzochte tekst. Om dit te voorkomen kies ik een historische onderzoeksmethode, die oog heeft voor de context van de tekst. De gebruikte methode voor het historisch onderzoek stemt overeen met de uitgangspunten die Anthony Briggman en Ellen Scully beschrijven in het artikel "Historical Theology: Aim and Methodology". Deze methode heeft als doel om zowel de historische als

⁵⁸ E.g. D. Nauta, "Voetius, Gisbertus (Gijsbert Voet)," in D. Nauta e.a. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* (Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1983), 443-449 en W.J. van Asselt, *Voetius. Een inleiding met kernteksten*.

⁵⁹ A.C. Duker, *Gisbertus Voetius. Met een inleiding van dr. A. de Groot* (Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1989).

⁶⁰ Steenblok, *Gijsbertus Voetius*.

⁶¹ W. van 't Spijker, "Gisbertus Voetius (1589-1676)," in T. Brienens e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1986), 57-61.

⁶² Andreas J. Beck, *Gisbertus Voetius (1589-1676) on God, Freedom, and Contingency. An Early Modern Reformed Voice*.

⁶³ Broeyer & Van der Wall, *Een richtingenstrijd*. Van Oort, *De onbekende Voetius*.

⁶⁴ Michael Allen, "Reformed Retrieval," in Darren Sarisky (ed.), *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Edinburgh: T&T Clark, 2017), 77.

⁶⁵ Darren Sarisky, "Tradition II: Thinking with Historical Texts – Reflections on Theologies of Retrieval," in Darren Sarisky (ed.) *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal* (Edinburgh: T&T Clark, 2017), 200.

⁶⁶ Idem, 207.

de theologische dimensie te kunnen begrijpen.⁶⁷ Dit begrip vindt plaats door een tekstuele analyse, zoals Diane Badzinski Robert Woods en Chad Nelson die hebben uitgewerkt.⁶⁸ Hierin integreer ik de methodische uitgangspunten zoals Briggman en Scully die geformuleerd hebben, om zo de historische betrouwbaarheid te kunnen waarborgen. Dit heeft methodisch als gevolg dat er vooraf ruime aandacht is voor de originele context van zowel de teksten als de auteur, waarna een *close-reading* en samenvatting van de tekst volgt.⁶⁹ Met de verschillende deelresultaten wil ik overgaan tot het construeren van een volledige visie. Dit vergelijk ik vervolgens met de geringe bestaande literatuur op dit onderwerp, om zo tot een beter verstaan van Voetius' visie te komen. Het risico van deze vergelijking is dat dit nauwelijks neutraal vormgegeven kan worden.⁷⁰ Wanneer dit risico vermeden wordt, zal door het maken van een vergelijking juist het eigene van Voetius' positie oplichten.

In de opzet voor dit onderzoek heeft bovenstaande methode als gevolg dat er in de behandeling van de teksten uit deelvraag 1 aandacht is het historische kader van de primaire teksten. Voor de deelvragen 1 en 2 gebruik ik de genoemde tekstuele analyse om de visie van Voetius in de betreffende tekst te onderzoeken. Deze methode is zeer bruikbaar om de structuur en hoofdgedachte van een tekst te kunnen ontwaren. Vervolgens verbind ik met oog op deelvraag 3 de verschillende gegevens die in de voorgaande deelvragen aan het licht zijn gekomen. Op die manier leer ik de positie kennen die Voetius inneemt ten aanzien van het genadeverbond in zijn zeventiende-eeuwse context. In hoofdstuk 8 wordt met behulp van voorgaande hoofdstukken een vergelijking gemaakt om tot een conclusie te komen over de ontwikkeling van Voetius' visie op het verbond.

⁶⁷ Anthony Briggman & Ellen Scully, "Historical Theology: Aim and Methodology," in Anthony Briggman & Ellen Scully (ed.), *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes* (Washington D.C.: Catholic University of America Press, 2022), 3.

⁶⁸ Diane M. Badzinski, Robert H. Woods Jr. & Chad M. Nelson, "Content Analysis", in Engler & Stausberg, *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion* (New York: Routledge, 2022), 185.

⁶⁹ Idem, 21.

⁷⁰ Idem, 23.

Hoofdstuk 2 – Voetius als theoloog in de zeventiende eeuw

2.1 Inleiding

Gisbertus Voetius was een zeer invloedrijk theoloog in het gereformeerd protestantisme van de zeventiende eeuw. In veel belangrijke debatten speelde hij een rol. Hij was, mede door zijn rectoraat, een van de leidende figuren van de nieuwgevormde Utrechtse Universiteit, die om die reden ook wel de *Academia Voetiana* werd genoemd.¹ In zijn theologie wist hij zich een leerling van Gomarus.² Duker stelt dat Gomarus van alle hoogleraren de meeste invloed op Voetius heeft gehad.³ Tegelijkertijd had ook het humanisme invloed op zijn vorming.⁴ In zijn denken volgt Voetius het spoor van de gereformeerde vaders voor hem, maar tegelijkertijd blijft hij in voortdurend gesprek met zijn tijdgenoten. Als hoogleraar heeft hij vele aankomend predikanten dusdanig sterk beïnvloed, dat hij een theologische school op zijn naam heeft staan: de voetianen. In dit hoofdstuk wordt een korte schets gegeven van Voetius als theoloog, en van daaruit een blik geworpen op enkele vroegere geschriften waarin het verbond terzijde de aandacht krijgt.

2.2 Theologische schets

Een theologische schets van Voetius begint met zijn theologiebegrip. Theologie is voor Voetius de leer waardoor de mens God leert kennen.⁵ Door deze leer wordt men tot geloof, hoop en liefde geleid.⁶ Vanwege dat doel gaat het in Voetius' begrip van de theologie uiteindelijk om inwendige kennis van God.⁷ Dat bepaalt de bron en het doel van de theologische arbeid van Voetius: de theologie is uit God en tot God. Vervolgens is de vormgeving van Voetius' theologische werk geconcentreerd rondom twee brandpunten, namelijk de Nadere Reformatie en de scholastiek. De Nadere Reformatie is vanaf de zestiende eeuw een beweging binnen het gereformeerd protestantisme in de Nederlanden, die zich richt op hervorming van de kerk en heiliging van het leven.⁸ Voetius wordt gezien als het hoofd van deze beweging.⁹ Dat betekent dat de theologie altijd een praktische spits heeft.¹⁰ Bij Voetius uitte zich de Nadere Reformatie met name in een streven naar precisie. Hij heeft een nauwgezetheid voor ogen in zowel de levenswandel, als in de theologie.¹¹

De academische loopbaan van Voetius begint in 1634, wanneer hij in Utrecht les gaat geven aan de illustere school. Twee jaar later wordt deze school verheven tot universiteit en werd

¹ W.J. van Asselt, "Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus," 108.

² W.J. van Asselt, *Voetius. Een inleiding met kernteksten*, 14.

³ Duker, *Gisbertus Voetius*, deel 1, 79.

⁴ Van Asselt, "Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus," 101.

⁵ W.J. op 't Hof, "Het ambt aller gelovigen in de Nadere Reformatie," *Documentatieblad Nadere Reformatie* 41, no. 2 (2017): 151.

⁶ Andreas J. Beck, "De verhouding van geloof en wetenschap volgens Gisbertus Voetius (1589-1676)," *Documentatieblad Nadere Reformatie* 33, no. 1 (2009), 82.

⁷ Graafland, "Voetius als gereformeerd theoloog," 21.

⁸ W.J. op 't Hof, "Nadere reformatie," in George Harinck (red.), *Christelijke Encyclopedie*, deel 2 (Kampen: Uitgeverij Kok, 2005), 1244.

⁹ W. van 't Spijker, "Bronnen van de Nadere Reformatie," in T. Bienen, e.a., *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum, 1989), 8.

¹⁰ W. van 't Spijker, "Gisbertus Voetius (1589-1676)," in T. Bienen e.a., *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1986), 55.

¹¹ Van 't Spijker, "Bronnen van de Nadere Reformatie," 41.

Voetius hoogleraar.¹² In die hoedanigheid verzorgde hij colleges in verschillende theologische disciplines. In de colleges dogmatiek die Voetius op maandag- en dinsdagmorgen in Utrecht gaf, was de leidraad de *Leidse Synopsis*.¹³ De *Synopsis Purioris Theologiae*, zoals dit werk voluit heet, is opgebouwd uit theologische disputaties en functioneerde in de zeventiende eeuw als een handboek voor gereformeerde theologie.¹⁴ Naast deze Synopsis uit Leiden gebruikte Voetius ook het werk van Gomarus, Maccovius, Amesius, Ursinus, Paraeus, Van Diest, Calvijn, Aquinas en Becanus. Deze werken laten iets zien van het theologisch kader waarbinnen Voetius werkte.

Binnen dat kader hanteerde Voetius de scholastieke methode. De scholastiek is een methode die als basisvaardigheid beschouwd werd in de zeventiende-eeuwse academische theologie.¹⁵ Veel wetenschappers in het Europa van die tijd gebruikten dezelfde scholastieke methode. Het hanteren van gemeenschappelijke theologische terminologie en concepten heeft als doel om de uitwisseling van gedachten te vereenvoudigen.¹⁶ Binnen de scholastiek wordt onderscheid gemaakt tussen verschillende vormen van deze methode, waarbij de gereformeerde scholastiek dankbaar gebruik heeft gemaakt van bronnen uit de middeleeuwse scholastiek en de Spaanse scholastiek.¹⁷ Voetius schrijft zelf dat hij de didactische en apologetische voordelen van de scholastieke methode wil benutten, terwijl hij die op een gereformeerde manier toepast.¹⁸ De theologie van Voetius is gecentreerd rondom de begrippen *scientia* en *pietas*, waarover hij in 1634 een inaugurale rede hield in Utrecht. Hij wil zowel in zijn wetenschappelijke arbeid, als in de vroomheid ‘preciesheid’ betrachten, leer en leven bij elkaar houden.¹⁹ Voetius heeft zowel in het Latijn als in het Nederlands geschreven. Het Latijn was in die dagen de academische taal die op universiteit door heel Europa gehanteerd werd, wat de internationale correspondentie vergemakkelijkt. Naast deze praktische overweging kozen theologen in die tijd volgens sommigen heel bewust om hun wetenschappelijke werk in het Latijn te schrijven, met als doel de theologische discussies buiten de gemeenten om te kunnen voeren. Latijn is dan de taal van de academie, en met deze taal richten de geleerden zich tot elkaar; in de landstaal wordt geschreven wanneer de gemeenten de doelgroep van hun publicatie vormen.²⁰ Zulke geschriften zouden de gemeenten in verwarring brengen. Het lijkt erop alsof ook Voetius deze keuze bewust heeft gemaakt. Wanneer hij schreef met oog op de opbouw van de gelovigen, deed hij dat in het Nederlands. Bij ten minste een van zijn werken in het Latijn heeft hij zich expliciet tegen vertaling daarvan gekeerd.²¹

¹² J.P. Ouwehand, “Academia Voetiana,” 125.

¹³ W.J. van Asselt & E. Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” in W.J. van Asselt & E. Dekker (red.) *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius’ Disputationes Selectae* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1995), 13.

¹⁴ Dolf te Velde, “Introduction,” in Willem J. van Asselt, William den Boer & Riemer A. Faber (eds.), *Synopsis Purioris Theologiae / Synopsis of a Purer Theology. Latin tekst and English Translation. Volume 1, Disputations 1–23* (Leiden: Brill, 2015), 3.

¹⁵ Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 4.

¹⁶ Idem, 2.

¹⁷ Idem, 11.

¹⁸ Idem, 23.

¹⁹ C.A. de Niet, “Voetius, Gisbertus (1589-1676),” in W.J. op ’t Hof e.a., *Encyclopedie Nadere Reformatie II. Biografieën L-Z* (Utrecht: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2016), 477.

²⁰ Cf. G. van den End, *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie* (Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1991), 215.

²¹ De Niet, “Voetius,” 473.

2.3 Theologische werken

Voetius heeft een zeer productief leven gehad wat betreft zijn theologische werken. De belangrijkste werken zijn de vijf delen met theologische disputaties over geselecteerde onderwerpen, en drie delen (in vier banden) met disputaties over kerkrecht. Het valt op dat tussen dit werk geen afzonderlijke verhandeling is geschreven over het verbond. Wel komt dat verbond op verschillende plaatsen uitgebreider ter sprake; die drie geschriften zijn in hoofdstuk 1.1.2 besproken en worden in navolgende hoofdstukken onderzocht. In deze paragraaf wordt een aantal vroegere teksten van Voetius voor het voetlicht gebracht, om te zien hoe hij daarin over het verbond spreekt. Dat gebeurt meer zijdelings dan in de drie teksten die in hoofdstuk 3, 4 en 5 centraal staan; om die reden zijn zij samen in deze paragraaf opgenomen. In hoofdstuk 6 volgt een vergelijkbaar deel met enkele latere teksten van Voetius, om op die manier de chronologische lijn helder te kunnen houden.

2.3.1 *Afscheydt-Predicatie* (1634/1636)

Op de drempel van zijn academische loopbaan in Utrecht, moest Voetius zijn gemeente in Heusden achter zich laten. De gemeente in zijn geboorteplaats heeft hij met vrucht gediend.²² Ter gelegenheid van zijn afscheid heeft Voetius een preek gehouden, die twee jaar later in druk is uitgegeven.²³ Toen pas vond Voetius de tijd om zijn Latijnse preekschets uit te werken tot een preek die klaar was voor de drukpers; daarom zal de editie uit 1636 niet geheel overeenkomen met de woorden die in 1634 te Heusden hebben geklonken.²⁴ Omdat het de uitwerking van een schets betreft, mag er wel vanuit worden gegaan dat de structuur min of meer gelijk is gebleven. In de preek staat Filippienzen 1:27 centraal.

In de prediking van de Nadere Reformatie was er veel aandacht voor de toepassing in de preek.²⁵ Juist Voetius heeft er daarbij wel op gewezen dat de tekst uitgelegd moet worden. Hij acht het van belang dat hier een midden wordt bewaard tussen enerzijds een associatieve tekstuitleg, en anderzijds een dusdanig grondige uitleg dat die de betekenis van de tekst overschaduwde.²⁶ In het kader van deze uitleg, die aan de toepassing voorafgaat, geeft Voetius een systematische doordenking van Filippienzen 1:27. Het eerst onderdeel van hiervan wordt gevormd door het uitwerken van het woord 'Evangelie', dat in de tekst een sleutelrol speelt. Het gaat hier volgens Voetius vooral om de betekenis van het Evangelie zoals die in het Nieuwe Testament klinkt.²⁷ In het Nieuwe Testament klinkt het Evangelie namelijk "sonder decksel / behanghsel of schaduwe van ceremonien", in tegenstelling tot het Oude Testament, en om die reden wordt de leer na de komst van Christus ook krachtiger toegepast aan de harten van de gelovigen dan daarvoor.²⁸ Dit Evangelie zet Voetius vervolgens tegenover de wet en het oude verbond. Volgens hem lijkt het soms alsof het Oude Testament alleen het oude verbond bevat, maar die gedachte wijst hij af. Voetius stelt dat de leer van het Oude en Nieuwe Testament "*in den gront / in substantie of in wesen een ende de selfde [blijven] / alhoewel [zij]*

²² Duker, *Gisbertus Voetius*, deel 1, 395.

²³ Gisbertus Voetius, *Afscheydt-Predicatie uyt Philipp. 1 vers 27. Ghedaen in de Ghemeynte tot Hevsden, den 20. Augusti 1634* (Utrecht: Ægidius ende Petrus Roman, 1636).

²⁴ T. Brienens, "Voetius en Hoornbeeck over de homiletiek," Van Oort, *De onbekende Voetius*, 51.

²⁵ T. Brienens. *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassificatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam: Uitgeverij Ton Bolland, 1974), 71.

²⁶ G.W.S. Mulder, *Tussen tekst en toepassing: Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde piëtisten in de Nederlanden 1600-1800* (Houten: Den Hertog B.V., 2023), 133.

²⁷ Voetius, *Afscheydt-Predicatie*, 2.

²⁸ Idem, 3.

in circumstantien [sic] dat is in omstandichheden ende in de maniere van voorstellen verscheyden."²⁹ Met deze grondgedachte ten aanzien van het verbond vangt hij zijn wetenschappelijke loopbaan in Utrecht aan.

2.3.2 *Desperata causa Papatus* (1635)

Al sinds 1630 voerde Voetius een debat met de Leuvense theoloog Jansenius (1585-1638). Er werden verschillende geschriften over en weer geschreven. De laatste reactie van Voetius in dit debat wordt in 1635 gevormd door de *Desperata causa Papatus*.³⁰ In dit geschrift bespreekt Voetius de stelling van Jansenius dat de Rooms-Katholieke Kerk de legitieme kerk is omdat de paus door apostolische successie is verbonden aan Petrus.³¹ Voetius wijst voor de ware kerk juist op het geloof van de apostelen. In dat licht maakt hij een praktische toepassing op basis van het verbond met Israël. Hij stelt dat in Israël in het Oude Testament zover van God was afgedwaald dat hij hen 'Ethiopiërs' en 'volk van Gomorra' heeft genoemd door de mond van de profeten. Ondanks dat bleef God hen echter nog steeds Zijn volk en Zijn kinderen noemen, en dat was volgens Voetius op grond van het verbond en de bondelingen die er nog onder het volk waren. Vervolgens stelt Voetius dat een kerk nog steeds een christelijke kerk blijft zolang God hen nog geen scheidbrief (*libellus repudii*) gegeven heeft.³² Dit laat zien dat Voetius de verbondspositie van het volk Israël in het oude Testament heel direct toepast op de situatie van de nieuwtestamentische gemeente; hiermee geeft hij aan dat het verbond met Israël en met de kerk op dezelfde wijze functioneert.

2.3.3 De disputatie *De Papistarum Purgatorio* (1635)

Evenals de *Desperata causa Papatus* is deze vroege disputatie gekant tegen de theologie van de Rooms-katholieke kerk. Of 7 maart 1635 laat Voetius disputeren over het vagevuur (*purgatorium*). De disputatie is opgenomen in het tweede deel van de *Disputationes Selectae*.³³ In deze disputatie brengt Voetius het verbond ter sprake om te ontkrachten dat er iets als een louteringsplaats is. Wanneer er een vagevuur zou zijn, dan betekent dat dat God de zonden niet vergeeft, maar die blijft herinneren en straft. Dat God nog aan deze zonden denkt, is volgens Voetius strijdig met de beloften van het nieuwe verbond. Voor die stelling verwijst hij vervolgens naar een reeks Bijbelteksten uit zowel het Oude als het Nieuwe Testament.³⁴

2.3.4 De disputatie *De Articulis et Erroribus Fundamentalibus* (1637)

Voetius laat in 1637 disputeren over fundamentele geloofsartikelen en dwalingen.³⁵ Kortweg geeft hij een aantal grondregels (*hypotheses*) voor de theologie. H. Krop wijst erop dat in de

²⁹ Idem, 3.

³⁰ Peter Walter & Martin H. Jung, *Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts. Konfessionelles Zeitalter – Pietismus – Aufklärung* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003), 78.

³¹ M. Lamberigts, "Voetius en Jansenius," in Van Oort, *De onbekende Voetius*, 161.

³² Gisbertus Voetius, *Desperata Causa Papatus. Novissime prodita à Cornelio Iansenio Theologiæ Doctore & Professore Regio in Acad. Lovaniensi: Ubi imprimis magna illa Præjudicia de Reformatorum Vocatione, Successione et Secessione funditus subruuntur* (Amsterdam: Ioannes Ianssonius, 1635) 98.

³³ Gisbertus Voetius, *Selectarum Disputationum Theologicarum, pars secunda* (Utrecht: Johannes à Waesberge, 1655), 1240-1247.

³⁴ Idem, 1242.

³⁵ Idem, 511-538.

zeventiende eeuw meer traktaten met vergelijkbare inhoud verschenen.³⁶ De disputatie geeft geen beschrijving van wat de fundamentele leerstukken zijn, maar wel een aantal grondregels (*hypotheses*) die gevolgd moeten worden om tot een overzicht van de fundamentele leer te komen. In 1641 verschijnt van deze verhandeling een Nederlandse vertaling.³⁷ Voetius heeft deze vertaling nagekeken en aangevuld.³⁸ Daarmee geeft hij indirect ook zijn goedkeuring aan het vertalen van deze disputatie. Uit deze verschijning blijkt dat Voetius de inhoud van deze disputatie van toegevoegde waarde achtte voor de gelovigen buiten de academische wereld. De eerste grondregel voor de theologie is volgens Voetius dat het geloof zowel hoofdzaken als bijzaken kent.³⁹ Hij stelt dat er onderscheid gemaakt moet worden tussen de essentiële zaken (*essentialia*) en de aantekeningen of verslagen (*commentarii*) die daarbij gegeven zijn.⁴⁰ Deze verklarende aantekeningen behoren niet tot het wezen, maar wel “tot het wel-wesen des geloofs.”⁴¹ Volgens Voetius zijn er veel fundamentele artikelen, en het wordt in dit geschrift niet precies duidelijk welke leerstukken Voetius hiertoe rekent.⁴² In een opsomming van de fundamenten van het christelijke geloof, noemt Voetius tussen onder meer God, Zijn eigenschappen, de Schrift en de rechtvaardiging ook het verbond van God (*foedus Dei*).⁴³ Het valt op dat de verkiezing hier juist niet genoemd wordt. Dat betekent niet dat dit voor Voetius geen fundamenteel punt was, want hij geeft een aantal voorbeelden. Tegelijkertijd zegt het wel iets over zijn visie op het verbond, dat juist dit hier wel genoemd wordt.

Na een inleiding met verschillende grondregels, wijst Voetius aan op welke manier hierin onderscheid gemaakt moet worden binnen het dwalen rondom fundamentele waarheden. Dat doet hij in drie categorieën, namelijk ten aanzien van de objectieve waarheden zelf, vervolgens wat betreft het subjectieve geloof aangaande die waarheden, en ten derde in de wijze waarop daarmee moet worden omgegaan.⁴⁴ De tweede categorie gaat dus over de personen die dwalen.⁴⁵ Hierover gaat de zevende paragraaf van de disputatie. In tien verschillende subcategorieën wijst Voetius op allerlei onderscheid dat er is tussen mensen die geloven en dwalen. In dat laatste van deze tien subcategorieën wijst hij op de verschillen die er zijn gedurende de kerkgeschiedenis. Niet iedere periode vraagt van de gelovige dezelfde geloofsinhoud te geloven, zo stelt Voetius.⁴⁶ Hij wijst dan op de omslagpunten van de zondeval, en de komst van Christus. Op die punten volgt een toename van de geloofsartikelen. Hij stelt dat deze opvatting identiek is aan het verschil tussen impliciet en expliciet verschil van Thomas van Aquino.

³⁶ H. Krop, “The *Tractatus theologico-politicus* and the Dutch: Spinoza’s intervention in the political-religious controversies of the Dutch republic,” *Philosophies* 6, no. 1 (2021): 12. <https://doi.org/10.3390/philosophies6010023>.

³⁷ Cf. Gysbertus Voetius, *Dry disputationen, d’Eerste Vande Fundamentele Articulen ende Dwalinghen, ghehouden den 18 Meert, Anno 1637. D’Andere twee Vande Nootsakelijckheyde ende Nutticheyt van het Leer-stuck van de H. Dry-Eenicheyd. Gehouden ende voorgesteld op den 16 ende 23 february Anno 1639* (Utrecht: Esdras Willemsz. Snellaert, 1641), 1-53.

³⁸ “Uyt de Latijnse in onse Nederlantsche Tale overgeset, ende na collatie van den Autheur selfs verbeterd, ende hier ende daer eenigsins vermeerderd.” Idem, titelblad.

³⁹ “omnia quæ in scripturis occurrunt, non sunt æque ad salutarem fidem,” Voetius, *Selectarum Disputationum II*, 513.

⁴⁰ Idem, 513.

⁴¹ Voetius, *Dry disputationen*, 5.

⁴² P.A. van Leeuwen, *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuyper* (Franeker: T. Wever, 1946), 257.

⁴³ Voetius, *Selectarum Disputationum II*, 530.

⁴⁴ Idem, 517.

⁴⁵ “de errore relatè, subjectivè, & formaliter, hoc est, de errantibus,” idem, 522.

⁴⁶ “Variat etiam necessitas credendorum secundum statum Ecclesiæ.” Idem, 523.

2.3.5 De disputatie *De Statu Electorum ante conversionem* (1639)

In 1639 schreef Voetius een disputatie over de staat van de uitverkorenen voorafgaand aan de bekering. Ook deze disputatie is opgenomen in deel 2 van de *Disputationes Selectae*.⁴⁷ In dit stuk maakt Voetius onderscheid tussen twee soorten uitverkorenen die nog niet bekeerd zijn, namelijk (1) hen die al wedergeboren zijn, en (2) hen die nog niet wedergeboren zijn.⁴⁸ Deze twee groepen worden daarna uitgewerkt.

De wedergeboren onbekeerden (1) zijn zij die uit een gelovige ouder (*ex parente foederato*) geboren zijn, en daarmee zelf als kinderen van het verbond worden gerekend. Zij ontvangen twee soorten van verbondsgenade (*gratia foederali*), namelijk ten eerste externe genade (*gratia externa*), en ten tweede interne genade (*gratia interna*). Door de externe genade wordt iemand uitwendig tot het verbond gerekend en behoort hij tot de kerk. Deze genade wordt daarom relatief (*relativus*) genoemd; ze relateert iemand aan het verbond. Door de interne genade wordt een uitverkorene wedergeboren. De wedergeboorte definieert Voetius niet als *actus* of *habitus* van het geloof, maar als een geestelijke bekwaamheid (*facultas spiritualis*) tot, en een radicaal begin (*radicale principium*) van geloof.⁴⁹ Op deze wedergeboorte volgt later de bekering. Daardoor is deze tweede genade ook verbonden aan de rechtvaardiging en aanneming tot kinderen. Tegelijkertijd is het volgens Voetius wel mogelijk dat iemand enerzijds wel is uitverkoren en als kind is wedergeboren doordat het deel uitmaakte van het verbond, maar toch buiten het verbond is opgevoed en leeft.⁵⁰

In de appendix blijkt het verbond voor Voetius een bron van troost te zijn. Er rijzen namelijk verschillende vragen over het sterven van kinderen voordat zij tot hun verstand komen⁵¹, en van mensen met een handicap (*amens*) en doven.⁵² Dan stelt Voetius dat hij gelooft dat het externe verbond een verzekering geeft (*respondeo*) van het interne verbond, tenzij later het tegendeel blijkt.⁵³ Dat betekent dat Voetius alle kinderen uit gelovige ouders telt als wedergeboren, totdat de vruchten van de wedergeboorte in het leven ontbreken. Op die manier kan hij heel ruim spreken over de zaligheid van de jonggestorven kinderen.

De tweede groep duidt Voetius aan als de uitverkorenen die nog niet wedergeboren zijn. Wie tot deze groep behoren, hebben bovengenoemde tweevoudige genade niet ontvangen. Zij zijn niet geboren uit een ouder die gelooft, en daardoor zijn zij buiten het genadeverbond en de kerk (*extra foedere & ecclesiam*) geboren.⁵⁴ Toch kunnen zij uitverkoren zijn, en zij bekeren zich later. Wanneer zij zich bekeren, krijgen zij zowel het zaad (*semina*) of de wortel (*radix*), als de *habitus* en de daad (*actus*) van het geloof ingeprint. Zij worden op hetzelfde moment wedergeboren en bekeerd.⁵⁵

⁴⁷ Idem, 402-432.

⁴⁸ "Electus actu existens, & non conversus actualiter, est vel regenitus, vel non regenitus." Idem, 403.

⁴⁹ Idem, 403. Voetius schrijft (idem, 412) dat hij de originele disputatie uit 1639 aanvult met het onderscheid dat hij in een recente publicatie van de Engelse theoloog Cornelius Burges heeft gelezen, namelijk tussen een initiële en een actuele wedergeboorte in de bondelingen.

⁵⁰ "electus foederatus & regenitus in infantia, sed extra foedus educatus & vivens." Idem, 404.

⁵¹ Idem, 418

⁵² Idem, 425.

⁵³ "Nos enim nulli actualis fidei fundamento benignius iudicium de amentium & surdorum statu inædificamus, sed foederi divino & internæ gratiæ spiritus ac seminis fides, quæ externo foederi respondet, eoque designatur, nisi à posteriori excontrariis fructibus contrariam appareat." Idem, 431-432.

⁵⁴ Idem, 403.

⁵⁵ "simul & semel regeneratur & convertitur," idem, 404.

Na bovenstaande verdeling van de uitverkorenen, volgt een uitwerking van de verworpenen (*reprobis*); zij die niet uitverkoren zijn. Binnen deze groep ziet Voetius vier categorieën. Ten eerste (1) zijn er mensen die in het geheel niet tot het verbond behoren.⁵⁶ De tweede, derde en vierde groep behoren wel tot het externe verbond. Het gaat hierin om mensen die (2) binnen het verbond geboren zijn, (3) daarbinnen zijn opgegroeid en belijdenis hebben gedaan, en (4) buiten het verbond zijn geboren, maar door uiterlijke bekering (*conversio externa*) in de kerk zijn opgenomen.⁵⁷ Zij maken echter geen deel uit van het interne verbond. Het is volgens Voetius dus mogelijk dat iemand wel extern tot het verbond wordt gerekend, en de bijbehorende genade heeft ontvangen, maar de interne genade mist. Die persoon noemt hij een verworpene. Het betekent dat iemand extern de voorrechten van het verbond (*privilegium foederis*) kan ontvangen, en toch in zonde sterft. Voetius stelt dat dit vaak het grootste deel van de bondelingen is.⁵⁸

2.3.6 De disputaties *De Regeneratione* (1639)

In de daaropvolgende twee disputaties in het tweede deel van de *Disputationes Selectae* spreekt Voetius over de wedergeboorte (*regeneratio*).⁵⁹ Voetius stelt hierin onder meer dat er verschillende zaken zijn die aan de wedergeboorte voorafgaan. Hij noemt niet of en hoe deze aspecten zich tot elkaar verhouden, maar wijst alleen op de orde (*ordo*) die er is met betrekking tot de wedergeboorte. Deze orde is er ofwel in de natuur (*natura*) van de dingen, ofwel in de tijd (*tempus*), ofwel op beide vlakken. Voetius maakt niet expliciet of en hoe de genoemde punten zich tot elkaar verhouden.⁶⁰ Hij noemt zes verschillende zaken die aan de wedergeboorte voorafgaan (*antecedens*). (1) De verkiezing; (2) het genadeverbond; (3) de rechtvaardiging (*justificatio*); (4) een bewaring (*conservatio*) van de uitverkorenen tot aan het moment van hun wedergeboorte; (5) de zaligmakende roeping (*vocatio salutaris*); (6) de komst van Christus in het vlees, ofwel de *epiphanie* (ἐπιφάνεια).⁶¹ Voetius geeft een nadere uitwerking van een aantal van deze aspecten. Over het genadeverbond beschrijft hij twee zaken die in dit verbond gegeven worden. Ten eerste wordt door middel van het genadeverbond de Middelaar gegeven, aangesteld en beloofd. Ten tweede worden de uitverkorenen in dit verbond aan Christus gegeven, opdat Hij hen zou redden.⁶²

Dit verbond is op dat moment nog algemeen geformuleerd: het betekent dat Christus aan de uitverkorenen is gegeven, en met dat doel worden zij wedergeboren. Vervolgens beschrijft Voetius de inplanting (*insitio*) in het genadeverbond als een van de eerste effecten (*effectus primus*) van de wedergeboorte. Door de eenwording met Christus en de inplanting in het genadeverbond, gaat de gelovige delen in alle goede gaven van Christus.⁶³

⁵⁶ "Nullo modo foederatus," idem, 403.

⁵⁷ Idem, 403.

⁵⁸ "magnum, sæpe majorem partem externe foederatorum (...) in peccatis suis perire." Idem, 408.

⁵⁹ Idem, 432-465.

⁶⁰ De aanwezigheid van het zesde punt, de komst van Christus in het vlees, lijkt te suggereren dat het Voetius in deze opsomming niet om een onderlinge volgorde gaat, maar om de verschillende zaken die onafhankelijk van elkaar aan de wedergeboorte voorafgaan. De komst van Christus in het vlees zou anders veeleer als een nevenschikkende voorwaarde onder het genadeverbond te verwachten zijn.

⁶¹ Voetius, *Selectarum Disputationum II*, 448.

⁶² "Foedus gratiæ seu novum, cum datione, constitutione & promissione mediatoris; quâ unâ electi intelliguntur dati esse Christo ut eos salvet." Idem, 448.

⁶³ "recepta cum Christo unio, & in foedus novum insitio, & sic bonorum omnium in Christo communio," idem, 453.

Hoofdstuk 3 – Het verbond in de *Syllabus Problematum theologicorum* (1643)

3.1 Achtergronden van de *Syllabus Problematum theologicorum*

In 1643 is op naam van Gisbertus Voetius de *Syllabus Problematum theologicorum* uitgegeven, oftewel, een overzicht van theologische vraagstukken.¹ Deze *Syllabus* bestaat uit honderden pagina's met theologische vragen. In die vragen worden zaken beschreven die in Voetius' tijd controversieel of bij zijn studenten onduidelijk zijn.² Omdat een dergelijk overzicht voor die tijd nog niet bestond, bleef de kritiek op Voetius niet uit, maar die zag het als een noodzakelijk pedagogisch middel.³ Met behulp van deze vragen kan een student zichzelf namelijk toetsen. Hij moet in staat zijn het gegeven antwoord op de vragen te kunnen onderbouwen. Veel studenten bleken hier moeite mee te hebben; in private colleges legde Voetius de stof verder uit.⁴ Vaak verscheen de inhoud van deze colleges later als een disputatie (zie ook §2.5.1). De onderbouwing die in de colleges en disputaties wordt gegeven, ontbreekt dus in deze *Syllabus*. Hier klinken uitsluitend vragen die bevestigd dan wel ontkend worden. Tegelijkertijd is de stof wel zeer volledig te noemen. Van Asselt en Dekker typeren de *Syllabus* om die volledigheid als "geraamte van een complete dogmatiek".⁵ Hoewel de argumentatie van zijn standpunten op deze plaats ontbreekt, is de hoofdlijn van Voetius' theologie op deze plaats het helderst uiteengezet.⁶ Om die reden is het een boeiende bron voor het onderzoek naar Voetius' verbondsvisie.

3.2 Opbouw van de *Syllabus Problematum theologicorum*

Voetius typeert zijn *Syllabus Problematum Theologicorum* zelf als een systeem, dat de verschillende *loci* van de theologie in hun verwantschap of samenhang moet aantonen.⁷ De *Syllabus* bestaat uit twee delen, waarvan het eerste spreekt over de theologie, over God en over Zijn werken, terwijl het tweede deel spreekt over de Verlosser en de verlossing.⁸ In het kader van dat tweede deel staat een traktaat dat gaat over de predestinatie, het verbond en het Evangelie.⁹ Nadat hij daarover geschreven heeft, richt Voetius zich onder andere op de persoon en het werk van de Middelaar, en de verwerving en toepassing van de verlossing.¹⁰ Onder *titulus III* worden de verbonden & het Evangelie, en de wet beschreven. Dit gedeelte is verdeeld in verschillende afdelingen, namelijk I. De verbonden in het algemeen; II. De Wet, ofwel het verbond der werken; III. Het genadeverbond; IV. De bedeling van het nieuwe

¹ Gisbertus Voetius, *Syllabus Problematum Theologicorum. Quae pro re natâ proponi aut perstringi solent in privatis publicisque Disputationum, examinum, collationum, consultationum exercitiis* (Utrecht: Ægidius Romanus, 1643).

² Van Asselt & Dekker, "Rond Voetius' *Disputationes Selectae*," 19.

³ Andreas J. Beck, *Gisbertus Voetius (1589-1676) om God, Freedom, and Contingency. An Early Modern Reformed Voice* (Leiden: Brill, 2022), 122.

⁴ Van Asselt, *Voetius*, 51.

⁵ Van Asselt & Dekker, "Rond Voetius' *Disputationes Selectae*," 19.

⁶ Van Asselt, *Voetius*, 29. Het geraamte van de *Syllabus Problematum* wordt thematisch verder ingekleurd door middel van disputaties, waarover meer in hoofdstuk 5.

⁷ Van Asselt & Dekker, "Rond Voetius' *Disputationes Selectae*," 19.

⁸ C. Steenblok, *Gijsbertus Voetius. Zijn leven en werken* (Rhenen: Drukkerij en Uitgeverij De Banier, 1942), 45.

⁹ Gisbertus Voetius, *Syllabus Problematum*, inhoudsopgave.

¹⁰ Steenblok, *Gijsbertus Voetius*, 45.

verbond van Adam tot Christus; V. De wijze van bedeling van het nieuwe verbond na de vertoning (*exhibitum*) van Christus. Tot slot volgt een appendix over de beloften van God.

3.3 Het verbond in de *Syllabus Problematum theologicorum*

Voetius zet zijn vragen over het verbond in, met de vraag of God verplicht is om een verbond aan te gaan met Zijn schepselen. Als dat ontkend wordt, blijkt dat ieder verbond van Gods zijde onverdiend is. Hierin toont Voetius scherp hoe hij ieder verbond ziet: God heeft de macht om een verbond met mensen aan te gaan, en hen via die weg te verplichten tot gehoorzaamheid, ook als daar voor de mens geen enkele belofte van voordelen aan verbonden is.¹¹ Dat, terwijl God Zelf niet verplicht is tot het sluiten van een verbond; noch het werkverbond, noch het genadeverbond. Na de inleidende vragen volgen de delen waarin het werkverbond en het genadeverbond centraal staan. Die twee verbonden worden respectievelijk in de paragrafen 3.3.1 en 3.3.2 behandeld.

3.3.1 *De lege, seu foedere operum*

Wat allereerst opvalt in zijn bespreking van het verbond der werken (*foedus operum*), is dat Voetius dit gelijkstelt aan de wet (*lex*).¹² Als hij spreekt over de wet, ziet hij die als de volmaakte en onveranderlijke wil van God.¹³ Daar kan niets aan toegegaan, noch afgedaan worden. In het werkverbond eist God een volmaakte gehoorzaamheid aan deze Wet; dat is de voorwaarde van dit verbond.¹⁴ Om die reden kan Voetius die twee aan elkaar gelijkstellen. Hoewel hij daar volgens Voetius wel de mogelijkheid toe had, heeft Adam deze voorwaarde niet gehouden.¹⁵

Participanten

Dit werkverbond heeft God gesloten met de mens Adam, en in hem met zijn nakomelingen. Op andere wijze is er ook een verbond der werken tussen God en de engelen; met irrationele schepselen is dit er niet. Dat houdt in dat een dergelijk verbond niet is gesloten met de dieren. De Wet die God heeft gesteld is een eeuwige Wet, en dat betekent dat alle mensen daar van nature nog steeds aan zijn gebonden.¹⁶ Die binding geldt – onder het maken van een onderscheid – ook nog steeds voor de engelen en Christus Zelf. Dit betreft een binding voor zover het het wezen van de Wet betreft, want de ceremoniële en staatkundige wetten die door Mozes gegeven zijn, waren alleen van kracht voor het volk Israël.¹⁷

Zegeningen

Het werkverbond kent zowel geestelijke als tijdelijke zegeningen.¹⁸ Die tweedeling geldt ook voor de vloek: Op de verbreking van het werkverbond staat zowel de eeuwige dood, als de lichamelijke dood.¹⁹ Voor de zondeval waren die er geen van twee, maar beide vormen van de dood zijn de straf die volgt op het verbreken van dit verbond.

¹¹ “Sine ulla promissione beneficiorum.” Gisbertus Voetius, *Syllabus Problematum*, 263 (eigen nummering).

¹² Idem, 263.

¹³ Idem, 265.

¹⁴ “Perfectam legis obedientiam.” Idem, 264.

¹⁵ “An Adam habuerit potentiam adimplendi illam conditionem? A.” Idem, 264

¹⁶ Idem, 264.

¹⁷ Idem, 265. Voetius spreekt over de “legi ceremoniali & forensi”.

¹⁸ Idem, 264.

¹⁹ Idem, 264.

Vernieuwing van het verbond

Hoewel er onderscheid moet worden gemaakt, is het wezen (*substantia*) van de Wet die aan Adam en Eva werd gegeven, dezelfde als het wezen van de wet op de Sinaï.²⁰ Daarmee is het Sinaïtisch verbond een vorm van het werkverbond. Tegelijkertijd noemt Voetius dat de offerdienst die hier is ingesteld haar oorsprong (*origo*) heeft in het genadeverbond.²¹

3.3.2 *De foedere gratiae*

Naast het verbond der werken, onderscheidt Voetius ook een verbond der genade. Dit verbond is niet aan het eerste verbond tegengesteld.²² Dat betekent dat er, hoewel deze verbonden twee verschillende doelen hebben, ook duidelijke overeenkomsten te noemen zijn. Net als in het werkverbond, zijn de beloften van het genadeverbond geestelijke beloften; er wordt nieuw leven beloofd. Voetius bevestigt dat dit eeuwige leven hetzelfde is als het leven dat in het verbond der werken beloofd is (*eadem vita*).²³ De belangrijkste overeenkomst die in de *Syllabus Problematum* opvalt, is dat zowel over het werkverbond, als over het genadeverbond wordt bevestigd dat het ultieme doel de eer van God is.²⁴ In het geval van het genadeverbond, wordt hierbij de term *causa finalis* gebruikt; de doelloorzaak. Christus heeft het genadeverbond verdiend, en daarom stelt Voetius dat Hij tot op zekere hoogte de verdienende oorzaak (*causa meritoria*) genoemd kan worden. Daarnaast wijst Voetius ook een bewegende oorzaak (*causa movens*)²⁵ aan voor het aanbieden van dit verbond: Gods barmhartigheid.²⁶ Het zal vanwege deze barmhartigheid zijn, dat het besluit tot de instelling van het genadeverbond volgens Voetius in de wil van God voorafgaand aan het besluit tot instelling van het werkverbond geplaatst worden.²⁷

Een verschil ligt in het karakter van Gods beloften. Wanneer Voetius vraagt of de beloften van het genadeverbond absoluut (*absolutus*) of voorwaardelijk (*conditionatus*) zijn, volgt geen bevestiging of ontkenning, maar krijgt de leerling de opdracht om onderscheid te maken. Dat betekent dat er zowel absolute beloften zijn, als voorwaardelijke. De voorwaarde die Voetius voor het genadeverbond geeft is altijd het geloof (*semper fides*), maar tegelijkertijd geeft ook dat geloof geen enkel recht (*nullam jus*) voor de vervulling van de verbondsbeloften.²⁸ Ook de gehoorzaamheid aan de geboden kan, in tegenstelling tot het werkverbond, in het genadeverbond het leven niet verwerven.²⁹ Het doel van het genadeverbond is uiteindelijk

²⁰ Idem, 265.

²¹ Idem, 268.

²² Idem, 269.

²³ Idem, 266.

²⁴ Over het werkverbond vraagt Voetius op pagina 265 “An finis ultimus huius foederis fuerit gloria Dei? A.” Enkele pagina’s verder, op bladzijde 268 klinkt “An talis foederis gratuiti causa finalis sit gloria Dei. A.” Hoewel er onderscheid is tussen de termen *finis ultimus* en *causa finalis*, geven beide vragen wel aan dat het doel in de eer van God ligt.

²⁵ De *causa movens* kan gezien worden als een synoniem voor de *causa efficiens* (Ioannis N. Markopoulos, “Essence as a Fundamental Concept of Explaining and Understanding Reality,” *Journal of Humanities and Social Sciences* 3, no. 1 (2020): 39, <https://doi.org/10.33140/JHSS.03.01.05>). Net als het gebruik van de *causa finalis* is dit direct terug te leiden tot de filosofie van Aristoteles (wat goed te plaatsen is in de scholastieke methode van Voetius). De overige twee causae komen niet expliciet terug in de *Syllabus Problematum*.

²⁶ Voetius, *Syllabus Problematum*, 266.

²⁷ Idem, 268.

²⁸ Idem, 267.

²⁹ Idem, 267.

niet het heil (*salus*) van alle mensen, hoewel ook hun verdoemenis (*damnatio*) niet het doel van het verbond is. Het hoogste doel van dit verbond de heerlijkheid (*gloria*) van God.³⁰ In de appendix van dit hoofdstuk brengt Voetius in een enkele vraag over de beloften van God, een ander verbond ter sprake. Waar hij eerst sprak over het verbond der werken (*foedus operum*) en het verbond der genade (*foedus gratiae*) noemt hij nu ook een verbond der verlossing (*foedus salutare*). Doordat Voetius ook ten aanzien van dit verbond een onderscheid maakt tussen oud en nieuw, wordt de suggesties gewekt dat de term *foedus salutare* niet bedoeld is als een derde verbond, maar als een synoniem voor het genadeverbond. Met deze benaming kan Voetius bijzonder benadrukken dat dit een heilzaam verbond is. Van daaruit is de vraag te verklaren die gesteld wordt, namelijk of er ook buiten dit verbond beloften van God zijn.³¹ Het antwoord daarop is bevestigend; die beloften zijn er inderdaad. Het thema wordt niet nader uitgewerkt.

Participanten

Het verbond der genade wordt niet van nature gekend.³² Voetius ontkent dan ook dat dit verbond met alle mensen is gesloten, zoals eerder wel het verbond der werken.³³ In geen enkele vraag bespreekt Voetius expliciet met wie het verbond der genade is opgericht. Wel bakent hij de grenzen van het verbond af. De reeks ontkenningen werpt licht op wie in dit verbond begrepen zijn. Zo blijkt dat in de tijd van het Oude Testament, dit verbond hoofdzakelijk gesloten is met het Joodse volk. In het Nieuwe Testament wordt dit breder getrokken. Echter, dan blijkt dat er zowel een extern als een intern verbond is.³⁴ Die twee hebben overlap, maar Voetius ontkent dat alle volwassenen (*adultis*) die in het externe verbond leven ook zijn opgenomen in het interne verbond. Zij missen namelijk “deze voorwaarde” (*illam conditionem*), kennelijk het geloof, dat het middel is om het eeuwige leven te verkrijgen.³⁵ Het ontvangen van dit middel is een van de beloften van het genadeverbond. Het middel tot, en de voorwaarde van het genadeverbond zijn hetzelfde, namelijk het geloof. Zowel om dit middel tot het genadeverbond, als om het verbond zelf te leren kennen, is de prediking volgens Voetius noodzakelijk.³⁶ Die moet in zekere zin aan alle mensen verkondigd worden. Tegelijkertijd kan de voorwaarde van het verbond, namelijk het geloof, niet door iedereen die de verkondiging hoort worden volbracht. Het is God Zelf die de door Hem gestelde voorwaarde van geloof schenkt (*largior*).³⁷ Daarmee kan het geloof niet alleen worden gerekend als de eis, maar ook als een van de vruchten van het genadeverbond.³⁸ Wie dat mist, deelt alleen in het externe verbond; niemand kan zich zonder geloof verheugen in de voorrechten (*privilegium*) van het verbond.

Een uitzondering maakt Voetius hier voor de kinderen. Alle kinderen (*infans*) die in het verbond³⁹ worden geboren, en sterven voordat zij tot hun verstand komen – en daardoor nog niet dadelijk geloven (*actu credant*) – delen in het interne verbond der genade, en zij

³⁰ Idem, 268.

³¹ “An sint promissiones divinae extra foedus salutare tam vetus quam novum. A.” Idem, 274.

³² Idem, 266.

³³ “An illud foedus gratiae cum omnibus hominibus fuerit initum, uti foedus operum? N.” Idem, 266.

³⁴ Voetius spreekt over “in externo foedere viventibus” en “sunt in foedere interno.” Idem, 267.

³⁵ “media vitae obtinendae.” Idem, 266.

³⁶ Idem, 266.

³⁷ Idem, 267.

³⁸ “An fides & nova vita, sint fructus huius foederis? A.” Idem, 268.

³⁹ Voetius maakt op deze plaats niet expliciet of de ouders van deze kinderen tot het inwendige, of tot het uitwendige verbond gerekend moeten worden; met andere woorden, of zij ware gelovigen zijn of niet.

ontvangen dus het eeuwige leven. Tegelijkertijd zijn niet alle kinderen in dit verbond opgenomen. Wie dat stelt wordt door Voetius opgeroepen om zelf met bewijzen te komen.⁴⁰ Terwijl hierboven bleek dat Voetius stelt dat in het externe verbond mensen kunnen zijn, die niet in het interne verbond delen, stelt hij ook dat niemand die buiten de gemeente (*extra ecclesiam*) leeft, terwijl hij de mogelijkheid heeft zich daarbij aan te sluiten, zalig kan worden.

De bedelingen

De aanvang van dit verbond plaatst hij in Genesis 3, na de zondeval.⁴¹ Dat betekent dat het genadeverbond onder het Oude Testament ook al bestond. Voetius benoemt verschillende bedelingen (*dispensationes*) van dit verbond. Hij onderscheidt in het nieuwe verbond een oude bedeling, die loopt van Adam tot Christus, en een bedeling na Christus. In de oude bedeling wordt de manier van bedeling (*modus dispensationis*) tussen Abraham en Mozes uitgelicht, zonder dat dit een afzonderlijke bedeling wordt genoemd.⁴² Nog een nieuwe bedeling, die in bijzonder gericht is op de bekering van de Joden ontkent hij.⁴³

In een reeks vragen laat Voetius zien dat het verbond in de oude en de nieuwe bedeling in wezen weinig verschilt: Het Oude en het Nieuwe Testament hebben hetzelfde fundament, dezelfde beloften en dezelfde eisen zijn van kracht, en zowel de mensen vóór de komst van Christus, als de mensen na die tijd zijn alleen door het geloof in Christus behouden (*per fidem in Christum servati sint*). Het verbond der genade is om die reden altijd eenvormig (*semper uniformis*) geweest, en dat zal het ook blijven.⁴⁴ Voetius benadrukt dus sterk de eenheid van het genadeverbond in het oude en nieuwe testament. Dat doet hij in die mate, dat hij stelt onder het oude en nieuwe testament sprake is van één volk van God.⁴⁵ Wel is het zo dat onder het Nieuwe Testament het verbond toegankelijk is voor de heidenen, in tegenstelling tot de tijd van het Oude Testament, hoewel er ook voorbeelden worden gegeven van heidenen in het Oude Testament die tot het volk van God worden gerekend.⁴⁶ Sinds het Nieuwe Testament moet aan de hele wereld deze boodschap gepreikt worden. In deze vraag klinkt de betrokkenheid van Voetius op de zending door.⁴⁷ Naast het feit dat reikwijdte is uitgebreid, verschilt de bedeling onder het Nieuwe Testament van die onder het Oude door de afschaffing van de ceremoniële wet. De morele wet blijft daarentegen van kracht.⁴⁸ In een bespreking van de tien geboden laat Voetius vervolgens zien dat aan deze wet feitelijk niets veranderd is met de komst van Christus.⁴⁹ Dit gebeurt heel beknopt, ook in het geval van het vierde gebod. In

⁴⁰ "Affirmanti incumbit probatio." Idem, 267.

⁴¹ Idem, 268.

⁴² Idem, 270.

⁴³ "An futua Judeorum conversio allatura sit novam evangelii dispensationem, cum evangelium videatur includere rejectionem Judaeorum? N. c. D." Idem, 272. Tegelijkertijd verwijst Voetius juist naar het verbond van God met Israël, als grond voor de verwachting dat er een bekering van Israël zal gaan plaatsvinden (M. van Campen, *Gans Israel, Voetiaanse en Coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006), 44). Voetius verwacht dus wel een bekering van het Joodse volk, maar niet in een volgende bedeling van het verbond,

⁴⁴ Idem, 271. De term *uniform* wijst op de eenheid in het verbond gedurende Oude en Nieuwe Testament, ondanks de verschillen die er in de huishouding van het verbond zijn (Loonstra, *Verkiezing – verzoening – verbond*, 82).

⁴⁵ "...unus populus cum populo sub novo testamento." Voetius, *Syllabus Problematum*, 269.

⁴⁶ Idem, 270.

⁴⁷ Die betrokkenheid was groot. Cf. Jan A.B. Jongeneel, "Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensieve protestantse zendingstheologie," in Van Oort, *De onbekende Voetius*, 117-147.

⁴⁸ Voetius, *Syllabus Problematum*, 272.

⁴⁹ Idem, 272-274.

een tweetal vragen wordt ontkend dat de wekelijkse sabbat (*sabbathi hebdomadalis*) is afgeschaft, ook niet door het voorbeeld dat Christus en de apostelen zouden hebben gegeven.⁵⁰

⁵⁰ Idem, 273. Over de actuele geldigheid van de sabbat is door de voetiaanse en coccejaanse school in de tweede helft van de zeventiende eeuw veel gedebatteerd. Hoewel Voetius zijn visie op de rustdag al in 1626 moest verdedigen, bleef het tot 1655 betrekkelijk rustig (H.B. Visser, *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw* (Utrecht: Kemink en Zoon N.V., 1939), 115). Dat zal dan ook verklaren waarom Voetius in de *Syllabus Problematum* uit 1643 nog zo beknopt over het vierde gebod is.

Hoofdstuk 4 – Het verbond in de *Catechisatie* (1653)

4.1 Achtergronden van de *Catechisatie*

Tegenover Voetius wetenschappelijke werken in het Latijn, staan de Nederlandstalige werken. Een voorbeeld hiervan is de *Catechisatie. Dat is een grondige ende eenvoudige onderwijsinge, over de leere des christelicken Catechismi*, voor het eerst gepubliceerd in 1653. Het werk is gericht op de praktijk van het geloof, en past daarmee binnen het ideaal van de Nadere Reformatie.¹ Het werk is uitgegeven op naam van Cornelius Poudroyen (overleden in 1662). Poudroyen was een leerling van Voetius en is predikant geweest in het fort Crévecoeur, boven 's-Hertogenbosch.²

Ondanks dat Poudroyen de formele auteur van dit werk is, wordt de *Catechisatie* toch gezien als de theologie van Voetius. Dat heeft alles te maken met de ontstaansgeschiedenis van dit boek. Het ontstond in verschillende fasen. Eerder hebben andere de vragen die Voetius tijdens zijn catechisatielessen stelde, “opgeteeckent ende uytgegeven”, terwijl ze “om redenen onbeantwoort gelaten” waren.³ Deze vragen heeft Poudroyen op basis van Voetius' onderwijs in zowel de gemeente als aan de academie beantwoord. Nadien heeft Voetius de antwoorden onderzocht, aangevuld en herschreven.⁴ Dat maakt dat verondersteld kan worden dat de inhoud van de *Catechisatie* geheel in lijn met het denken van Voetius is. Voetius gaat zelf nog verder; hoewel het werk op naam van Poudroyen staat, beschouwt Voetius het als zijn eigen werk.⁵

4.2 Opbouw van de *Catechisatie*

De *Catechisatie* op naam van Poudroyen volgt nauwgezet de vragen van de Heidelbergse Catechismus. Bij iedere vraag wordt een aantal vragen gegeven ter verduidelijking. Regelmatig verschijnt een “Aenhangsel” dat een aangelegen thema ter sprake brengt. W. Verboom merkt op dat de *Catechisatie* gekenmerkt wordt door het gebruik van de scholastieke methode.⁶ Dat leidt tot een zeer gedetailleerde bespreking van de Heidelbergse Catechismus. Om die reden noemt W.J. op 't Hof het werk “een dogmatiek in het klein”.⁷

De vragen in de *Catechisatie* zijn onderverdeeld in vier categorieën, namelijk a, b, c en d. Dit is een indicatie van het niveau van de vragen. De vragen die zijn aangemerkt met een ‘a’ of een ‘b’ zijn voor de beginnende leerlingen, terwijl de vragen met een ‘c’ of een ‘d’ door de gevorderde leerlingen te beantwoorden moeten zijn.⁸ Noemenswaardig is dat de vragen die handelen over het verbond nagenoeg allen in de hoogste categorie vallen, en aangemerkt zijn met de letter ‘d’. Voor onderstaande bespreking van de *Catechisatie* is het van belang te

¹ De Niet, “Voetius,” 475.

² W. Verboom, “Poudroyen, Cornelius (?-1662),” in W.J. op 't Hof e.a., *Encyclopedie Nadere Reformatie II. Biografieën L-Z* (Utrecht: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2016), 192.

³ Cornelius Poudroyen, *Catechisatie; dat is: een grondige ende eenvoudige Onderwijsinge over de leere des Christelicken Catechismi: Bestaende in Vragen en Antwoorden. Tot dienst van den genen / die haer in de Catechisatie / hier te lande gebruyckelick / willen oeffenen*, vierde druk (Dordrecht: Abraham Andriessz., 1662), 4-2.

⁴ Gisbertus Voetius, “Aen den Christelicken Leser,” in Cornelius Poudroyen, *Catechisatie*, 1-2.

⁵ Beck, *Gisbertus Voetius*, 123. Om die reden wordt het werk vaker meegenomen in onderzoek naar de theologie van Voetius. Cf. e.g. W.J. op 't Hof, “De verschillen tussen voetianen en coccejansen,” 56.

⁶ Verboom, “Poudroyen,” 193.

⁷ Op 't Hof, “De verschillen tussen voetianen en coccejansen,” 58.

⁸ Poudroyen, *Catechisatie*, 5-1.

weten dat de vragen niet genummerd zijn; dat maakt dat slechts naar de paginanummers verwezen zal worden, en niet naar een specifieke vraag.

Zoals in paragraaf 4.1 reeds is aangegeven, kent de *Catechisatie* een langere ontwikkelingsgeschiedenis. Om een ontwikkeling in het spreken over het verbond na te kunnen gaan, zijn de uitgaven van 1653 en 1662 met elkaar vergeleken. De editie van 1653 was de eerste versie waarin de eerder uitgegeven vragen van een antwoord zijn voorzien.⁹ In 1662 verscheen de vierde en laatste editie waarover Voetius zelf zijn licht heeft laten schijnen. In een vergelijking van deze twee uitgaven op de punten die voor het onderzoek relevant zijn, bleken de verschillen minimaal. De wijzigingen zijn in vier categorieën te verdelen. Ten eerste zijn er puur redactionele wijzigingen op het gebied van spelling en grammatica.¹⁰ Ten tweede is op een aantal plaatsen een verwijzing naar een Bijbeltekst gecorrigeerd.¹¹ Een derde wijziging is dat in 1662 niet meer alleen de verwijzingen naar Bijbelteksten volstaan, zoals in 1653, maar deze geheel worden uitgeschreven.¹² Een laatste type binnen de waargenomen wijzigingen is het expliciteren van de bestaande antwoorden met behulp van voorbeelden.¹³ Het laat zien dat de wijzigingen tussen 1653 en 1662 wat betreft de thematiek van het verbond minimaal zijn. De laatste categorie wijzigingen is het meest opvallend, maar ook in die antwoorden blijft de betekenis gelijk. Dat betekent dat de datering van de theologie in de *Catechisatie* geplaatst kan worden op de vroegste publicatiedatum van dit geschrift, namelijk 1653. Dat kan van belang zijn wanneer de inhoudelijke lijnen vergeleken worden met andere werken van Voetius. In de volgende paragraaf staat de inhoud van de *Catechisatie* centraal.

4.3 Het verbond in de *Catechisatie*

De scholastieke Voetius is ook in zijn *Catechisatie* te herkennen. Hij heeft grote voorkeur voor het maken van nauwkeurige onderscheidingen. Dat is te zien in de wijze waarop hij het verbond bespreekt. Over het verbond schrijft Voetius, evenals in andere werken, niet bijzonder uitgebreid. Dat valt te meer op wanneer het werk wordt vergeleken met de catechismusverklaring van Coccejus.¹⁴ Het initiatief van het verbond ligt bij God; Hij heeft het

⁹ Cornelius Poudroyen, *Catechisatie; dat is: een grondige ende eenvoudige onderwijsinge / over de Leere des Christelicken Catechismi: Bestaende in Vragen en Antwoorden. Tot dienst van den genen die haer in de Catechisatien, hier te lande gebruyckelick, willen oeffenen* (Utrecht: Weduwe van Esdras Willemsz Snellaert, 1653).

¹⁰ Een voorbeeld hiervan is het vervangen van “van der” in de editie van 1653 (p. 208) door “der” in de editie van 1662 (p. 132).

¹¹ Zo is een verwijzing naar “Genes. 3:16” (1653, 195) vervangen door “Genes. 3:15” (1662, 123).

¹² Bijvoorbeeld in het geval van Genesis 2:17 als antwoord op de vraag met wie het verbond der werken eerst werd gemaakt. In 1653 (p. 205) luidt het antwoord: “Met onse eerste voor-ouders Adam ende Eva in den staet haerder onmooselheyt. Gen.2. vers.17.” In 1662 (p. 131) is dat antwoord onveranderd, met als toevoeging de tekst van Genesis 2:17: “Want ten dage, als ghy daarvan eet, sult ghy den doot sterven.”

¹³ Wanneer gevraagd wordt naar het object van de absolute beloften, dan volstaat de editie van 1653 (p. 209) met het antwoord “Van de middelen.” In de editie van 1662 (p. 133) wordt dit uitgewerkt met voorbeelden van deze middelen “als daer sijn (...)” Dat gebeurt in de daaropvolgende vraag over de conditionele beloften opnieuw.

¹⁴ Op ’t Hof, “De verschillen tussen voetianen en coccejanen,” 58. In de vergelijking die Op ’t Hof maakt tussen verschillende catechismusverklaringen blijkt dat Voetius zeer beperkt over het verbond spreekt, terwijl Coccejus het verbond in verschillende verbanden steeds opnieuw ter sprake brengt, daar een hele reeks verschillende termen voor gebruikt, en daarbij steeds de nadruk legt op het onderscheid tussen de oude en de nieuwe bedeling. Het voortdurend ter sprake brengen van de dynamische verbondsleer blijkt ook bij de latere coccejaanse catechismusverklaringen een duidelijk verschil te vormen ten opzichte van de verklaringen die voetianen over de Heidelbergse Catechismus uitgeven (idem, 72).

verbond met de mens gemaakt. Voetius laat zijn catechisanten als definitie van het verbond leren:

*Dat verdragh ende contract, het welck Godt met de menschen gemaekt heeft, daer in hy deselve belooft eenigh goet: ende deselve wederom verbint, datse nakomen ende betoonen, die dingen, die hy van deselve eyscht.*¹⁵

Vervolgens wordt dit verbond uitgesplitst in een geestelijk en een lichamelijk verbond; over het lichamelijke verbond spreekt Voetius verder niet. Het geestelijke verbond wordt vervolgens verdeeld in het verbond der werken, en het verbond der genade. Voetius noemt dit ook het oude en het nieuwe verbond.¹⁶ Zowel het oude, als het nieuwe geestelijke verbond is gericht op de belofte van het eeuwige leven.

4.3.1 Het verbont der wercken

Karakter van het verbond

Het verbond der werken zet in bij die belofte van eeuwig leven. God heeft dat beloofd, op de voorwaarde van gehoorzaamheid aan de Wet. Tegelijk met de belofte heeft God ook een dreigement gegeven, namelijk dat de eeuwige dood volgt voor wie dit verbond niet zal houden.¹⁷

Participanten van het verbond

Het werkverbond is in de eerste plaats gemaakt met Adam en Eva in het paradijs.¹⁸ Als zodanig is Adam de wortel en het hoofd van alle “participanten” van het verbond der werken, en in Adam zijn alle mensen in het paradijs geweest.¹⁹ Wie vraagt hoe dit zit, en waarom alle mensen onder ditzelfde verbond staan, krijgt van Voetius geen antwoord. Het heeft God lief om op deze wijze met de mens om te gaan; en dat heeft Hem lief, omdat het Hem lief heeft. Men moet niet naar een hogere oorzaak vragen.²⁰

Adam en Eva zijn van het verbond afgeweken, en zijn “verbontbrekers” geworden. Om die reden verdienen zij de geestelijke, lichamelijke en eeuwige dood.²¹ Omdat alle mensen in dat verbond der werken staan, gaat ons de zonde van Adam aan – is het de schuld die wij zelf hebben.²² Alle nakomelingen van Adam zijn met zonde bevuurd, en kunnen nu niets anders meer doen dan zondigen.²³ Echter, deze band tussen Adam en de mensen na hem is volgens Voetius niet allereerst op basis van afstamming, maar een band van het verbond. Als het over afstamming zou gaan, dan was ook Christus namelijk met de zonde bevuurd.²⁴

Tekenen van het verbond

¹⁵ Poudroyen, *Catechisatie* (1662), 130. Deze en volgende verwijzingen naar de *Catechisatie* betreffen de vierde druk van 1662.

¹⁶ Idem, 130-131.

¹⁷ Idem, 131.

¹⁸ Idem, 131.

¹⁹ Idem, 80.

²⁰ Idem, 81.

²¹ Idem, 131.

²² Idem, 80.

²³ Idem, 81.

²⁴ Idem, 80.

Voetius stelt dat het werkverbond twee sacramenten kende, die dit verbond bevestigen.²⁵ Het gaat hier om de twee bomen in het paradijs, de boom des levens en de boom der kennis des goeds en des kwaads. De eerste van deze twee wordt nader uitgewerkt. De boom des levens gaf niet het leven, maar betekende en verzegelde de belofte van het leven, voor de gehoorzamen.²⁶

Vernieuwing van het verbond

Voetius ziet een herstel van het verbond der werken. Door de dienst van Mozes is het volk Israël onder een vernieuwd werkverbond gebracht. God heeft hierin volgens Voetius als doel om Israël op te wekken tot gehoorzaamheid, en hen onder de vloek te stellen als zij niet gehoorzamen. Het vernieuwde werkverbond moet de zonde aan het licht brengen, en het volk aandrijven om “de vernieuwinge in het Genadenverbond te soecken”.²⁷ Omdat het verbond aan de Sinaï een vernieuwing is van het werkverbond, is het volgens Voetius niet mogelijk om Christus door de 10 geboden te leren kennen.²⁸ Niet de Wet leidt tot kennis van Christus, maar het Evangelie.

4.3.2 Het verbond der genade

Karakter van het verbond

Tegenover de Wet zet Voetius het evangelie. Het evangelie is de blijde boodschap dat Christus als Middelaar verlossing bewerkt.²⁹ Dat Evangelie klinkt zowel in het Oude als het Nieuwe Testament, en vertelt over het verbond der genade. In dit verbond belooft God “dat hy onsen Godt uyt genaden, om Christi wille, wil zijn, ende wy insgelijcks soo aen hem verbonden werden dat wy sijn volck zijn”.³⁰ In de beloften van Gods zijde klinkt dat zonder verdiensten van de mens toch de geestelijke goederen uitgedeeld worden. De zijde van de mens is bij Voetius dat die mens door God aan God verbonden is om Zijn volk te zijn, en dan als zodanig behoort te wandelen. Dit wandelen bestaat uit zowel een krachtig geloof als een gehoorzaamheid aan de Wet.³¹

Het verbond der genade – dat eerder werd bestempeld als het nieuwe verbond – wordt door Voetius weer uitgesplitst in twee “maniere of forme van dispensatie”. Op die manier bestaat het genadeverbond uit een oud en een nieuw verbond. Het oude verbond heeft betrekking op de gelovigen van het Oude Testament, en het nieuwe verbond omvat de gelovigen van het Nieuwe Testament.³² In het Nieuwe Testament is Christus namelijk al gekomen, terwijl Hij in het Oude Testament nog wordt verwacht. Christus heeft ons met Zijn dood de genade en God gerechtigheid verworven, en daaruit het eeuwige leven – “mits daer by komende de volle onderhoudinge der Wet”.³³

Christus heeft niet alleen de verlossing van de zonden, van de vloek en van de eeuwige dood verworven, maar ook het eeuwige leven. Daarmee heeft Hij ons in een hogere staat gebracht

²⁵ Idem, 131.

²⁶ Idem, 394.

²⁷ Idem, 131.

²⁸ Idem, 123.

²⁹ Idem, 123.

³⁰ Idem, 131.

³¹ Idem, 132.

³² Idem, 132.

³³ Idem, 271.

dan Adam in het paradijs had. Daar moest Adam het eeuwige leven nog verdienen.³⁴ Daarmee laat Voetius zien dat het werkverbond en het genadeverbond voor hem twee wegen tot het eeuwige leven zijn. Toch trekt hij de gaven van het verbond ook breder. De beloften van het genadeverbond gaan niet alleen over geestelijke gaven, en de middelen om die te ontvangen, maar ook de gaven voor het leven op aarde.³⁵

Het nieuwe verbond is onverbrekkelijk. Daarom vormt het genadeverbond een krachtige grond om de volharding der heiligen te geloven. Een van de weldaden van het verbond is dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest zorgdragen “dat de geloovigen niet geheel en al verloren gaen”.³⁶ De zonde kan een ware gelovigen dan niet uit Gods genade doen vallen.

Tekenen van het verbond

De sacramenten zijn de tekenen en zegelen van het genadeverbond. Het is door deze tekenen, zo stelt Voetius, dat de Koning Christus en Zijn onderdanen – de gelovigen – aan elkaar worden verbonden.³⁷

De offers in het Oude Testament zien op Christus.³⁸ Zo tonen ook de sacramenten in het Oude Testament de beloften van het genadeverbond. Deze sacramenten hebben “deselve kracht” als de sacramenten in het Nieuwe Testament.³⁹ Daarmee onderstreept Voetius de eenheid van het geloof én van het genadeverbond in het Oude en Nieuwe Testament: “’t wesen der beteeckende sake” is gelijk.⁴⁰ Het verschil tussen de sacramenten is, dat deze in het Oude Testament vooruitwijzen naar wat nog komt, en in het Nieuwe Testament terugzien op wat er gebeurd is.⁴¹

Participanten van het verbond

Zoals Adam het hoofd en de wortel was van het verbond der werken, zo is de tweede Adam “het hooft ende wortel van alle bontgenooten des nieuwen genadenverbonds”.⁴² Dat betekent dat voor Voetius alleen zij tot het genadeverbond behoren, van wie Christus het ‘hooft’ is. De participanten van het verbond zijn voor Voetius dus de ware gelovigen, en dat staat voor hem gelijk aan de uitverkorenen. Evenzeer als de volwassen gelovigen, delen ook kinderen in Gods verbond, wat wordt onderbouwd met verschillende Bijbelteksten.⁴³ Wel wordt dit beperkt tot de kinderen van de gelovigen; de kinderen van de ongelovigen mogen niet gedoopt worden.⁴⁴ Die kinderen behoren niet tot het genadeverbond.

³⁴ Idem, 272.

³⁵ Idem, 132.

³⁶ Idem, 334.

³⁷ Idem, 744.

³⁸ Idem, 271.

³⁹ Idem, 395.

⁴⁰ Idem, 396.

⁴¹ Idem, 396.

⁴² Idem, 134.

⁴³ Idem, 415.

⁴⁴ Idem, 415.

Het sacrament van de doop is een teken van de inplanting in het genadeverbond.⁴⁵ Dit inlijven gebeurt eenmalig, en kan niet herhaald worden.⁴⁶ Daarom mag men volgens Voetius niet herdopen. Voetius benadrukt in een reeks vragen dat de genade van God voorafgaat aan de doop.⁴⁷ De gedoopte kinderen ontvangen eerst de genade dat God hen in het verbond inlijft, en om die reden worden zij gedoopt. Die volgorde betekent ook dat de doop niet noodzakelijk is voor de zaligheid, alhoewel Voetius stelt dat de kinderen wel behoren gedoopt te worden.⁴⁸ In het tweede sacrament, het Heilig Avondmaal, voedt Christus Zijn gelovigen.⁴⁹

Vernieuwing van het verbond

Uitvoerig bestrijdt Voetius “het gevoel van de Remonstranten”, die stellen dat er een nieuw verbond is dat gemaakt is vanwege de verdiensten van Christus. Dit verbond zou bestaan in een onderhouden van de evangelische beloften.⁵⁰ Het bezwaar van Voetius is dat in een zodanig verbond de zaligheid afhankelijk is van de menselijke gehoorzaamheid.⁵¹ Men zou kunnen stellen dat hij hierin een vermenging ziet van het genadeverbond en het werkverbond – en daar wil hij niet van weten.

⁴⁵ Idem, 398.

⁴⁶ Idem, 405.

⁴⁷ Idem, 412.

⁴⁸ Idem, 398.

⁴⁹ Idem, 334.

⁵⁰ Idem, 272.

⁵¹ Idem, 273.

Hoofdstuk 5 – Het verbond in de disputaties *De Lege et Evangelio* (1656)

5.1 Achtergronden van de disputaties *De Lege et Evangelio*

De *Disputationes De Lege et Evangelio* zijn drie van de vele disputaties die op naam van Gisbertus Voetius staan. In paragraaf 2.3 kwamen reeds verschillende disputaties aan bod. Veel van deze disputaties zijn gebundeld in de vijf delen tellende *Disputationes Selectae*. De *Disputationes Selectae* worden door Van Asselt en Dekker getypeerd als het *opus magnum* van Gisbertus Voetius.¹ Het gebruik van disputaties als vorm voor zijn theologisch hoofdwerk wijst op het scholastieke karakter van Voetius' theologie.² Het woord disputatie heeft een tweeledige betekenis; allereerst gaat het om een bepaald soort bijeenkomsten, waarop over theologische onderwerpen gediscuteerd werd; daarnaast verwijst het woord naar de schriftelijke stellingen die vooraf werden opgesteld en tijdens het dispuut dienen te worden verdedigd.³

Op zaterdag werden deze disputaties gehouden, en ze waren vrij toegankelijk; Voetius zelf was de voorzitter.⁴ Hij stelde doorgaans ook zelf de stellingen op, die een van zijn studenten – de *respondens* – moest verdedigen tegen verschillende opponenten, zoals medestudenten, proponenten of predikanten.⁵ Wanneer deze *respondens* in gebreke bleef, nam een hoogleraar zijn verdediging over.⁶

De *Disputationes Selectae* zijn een bundeling die Voetius zelf heeft samengesteld van de beste disputaties. Hij werkt hierin verder op het fundament dat eerdere generaties gelegd hebben in bijvoorbeeld de *Synopsis purioris theologiae*.⁷ Omdat Voetius dit werk niet wilde herhalen, selecteerde hij specifieke onderwerpen waarvan hij van mening is dat nadere bespreking nuttig was.⁸ Volgens de mening van W.J. van Asselt overtreft Voetius in zijn disputaties de “diepgang en denkkraft” van de theologie van zijn tijd.⁹

Voetius geeft aan niet al deze disputaties zelf te hebben geschreven; het komt voor dat zijn studenten het werk onder zijn toezicht hebben gedaan. In de meeste gevallen heeft hij deze disputaties dan wel geredigeerd, verbeterd en aangevuld.¹⁰ Wanneer Voetius deze disputaties publiceert, vallen zij wel onder diens verantwoordelijkheid, en daarmee kunnen de disputaties beschouwd worden als beschrijving van Voetius' theologie.

5.2 Opbouw van de disputaties *De Lege et Evangelio*

In deze paragraaf worden de disputaties *De Lege et Evangelio* gepositioneerd binnen het geheel van de *Disputationes Selectae*. Als gezegd bestaan de *Disputationes Selectae* uit vijf

¹ Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 2.

² Idem, 3.

³ Idem, 14.

⁴ Idem, 14.

⁵ Van Asselt, *Voetius*, 49.

⁶ Voor een uitgebreidere beschrijving van de gang van zaken rondom de disputaties, cf. Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 14.

⁷ Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 16.

⁸ Idem, 17.

⁹ Van Asselt, “Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus,” 105.

¹⁰ Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 21.

banden, gepubliceerd tussen 1648 en 1669. Juist vanwege het ‘geselecteerde’ karakter van de *Disputationes Selectae* is er geen volledige dogmatiek in dit werk te vinden, en ontbreken disputaties waarin de belangrijke *loci* van de gereformeerde theologie centraal staan veelal.¹¹ Dit is ook het geval rondom het thema dat in dit onderzoek centraal staat, het verbond. Voor de basisstof verwijst Voetius terug naar bestaande disputaties van andere hoogleraren.¹² Om die reden wordt uitgeweken naar disputaties over Wet en Evangelie, waarin het verbond ter sprake wordt gebracht. Het ‘geselecteerde’ karakter heeft ook als gevolg dat er geen directe aandacht lijkt te zijn voor de opbouw van de verschillende banden. Wel heeft iedere band zijn eigen categorie aan disputaties: de eerste twee banden gaan over dogmatiek, de derde en vierde richten zich op de ethiek en de laatste band bevat opnieuw disputaties over dogmatiek.¹³

De disputaties die hieronder worden behandeld, zijn allen opgenomen in de vierde band, die is uitgegeven in 1667 en werd opgedragen aan een aantal predikanten uit Utrecht. Voetius schrijft op het titelblad dat dit het deel is, “waarin hoofdzakelijk geselecteerde onderwerpen en kwesties die zien op de Tweede Tafel van de Decaloog worden behandeld”.¹⁴ Voordat Voetius’ op allerlei specifieke zaken ingaat die te maken hebben met de tweede tafel van de Wet – zoals de overheid, zelfmoord, toneelvoorstellingen en overmatig voedselgebruik – is er een drietal disputaties over de verhouding van Wet en Evangelie.¹⁵ Het geheel sluit af met een *syllabus* met vragen over de Decaloog.

5.3 Het verbond in de disputaties *De Lege et Evangelio*

De eerste disputatie in de reeks van drie waarin de verhouding tussen Wet en Evangelie centraal staat is gehouden op 23 februari 1656; de andere twee volgden in maart 1656 en juni 1658. In de eerste van deze drie disputaties wordt de betekenis van het verbond behandeld, voor zover dat betrekking heeft op de tweedeling wet en evangelie.

Het verbond heeft voor Voetius betrekking op de geestelijke staat van de mens en de bijbehorende eeuwige zaligheid.¹⁶ De bespreking die daarop volgt staat dus in dat kader: het verbond waarover het hier gaat is geen algemeen verbond, zoals dat ook kan bestaan, maar is een geestelijk verbond. Dat verbond verdeelt Voetius in twee delen, namelijk in een oud en een nieuw verbond.¹⁷ Deze verbonden hebben een tweetal geschriften (*tabulis*), waarin de inhoud van die verbonden is afgedrukt; de wet drukt het oude verbond uit, en het evangelie omvat het nieuwe verbond.¹⁸ Die twee verbonden worden vervolgens nader uitgewerkt.

5.3.1 Het oude verbond

Als andere typering voor het oude verbond, noemt Voetius dit het verbond van de natuur en de schepping (*foedus naturae et creationis*). Doorgaans noemt hij het echter het werkverbond (*foedus operum*). Dit verbond wil de mens leiden en bevorderen tot de zaligheid die hij bij de

¹¹ Idem, 20.

¹² Idem, 21.

¹³ De Niet, “Voetius,” 474.

¹⁴ “*Pars quarta In qua præcipuè tractantur selecta materia & Quaestiones ad Secundam Decalogi Tabulam spectantes.*” Gisbertus Voetius, *Selectarum Disputationum Theologicarum, pars quarta* (Amsterdam: Johannes Janssonius à Waesberge, 1667), voorblad.

¹⁵ Van Asselt & Dekker, “Rond Voetius’ *Disputationes Selectae*,” 29.

¹⁶ “*Statum hominis spirituale, æternamque salutem pertinentis.*” Voetius, *Selectarum Disputationum IV*, 19.

¹⁷ “*repeti velim divisionem foederis (...) in vetus, & novum.*” Idem, 19.

¹⁸ Idem, 19.

schepping nog niet heeft gekregen.¹⁹ Dat doet het door middel van voorwaardelijke beloften. Voor de vervulling van de beloften van het oude verbond dient aan bepaalde voorwaarden te zijn voldaan. Deze voldoening hangt af van de eigen gehoorzaamheid van de zijde van de mens. Er is in het oude verbond geen Borg of Middelaar tussen de mens en God, die dit zou kunnen doen.²⁰ Desondanks blijft het oude verbond bestaan; de eisen van de wet blijven van kracht, ook voor wie deelheeft aan het nieuwe verbond. Daarom blijft de wet de zonden aanwijzen.²¹ Dat de wet de zonden aanwijst geldt ook voor de gelovigen, maar zij vallen volgens Voetius niet meer onder het verbond der werken. Dat is voor de gelovigen afgeschaft (*abolitus*).²²

5.3.2 Het nieuwe verbond

Omdat de mens niet aan de voorwaarden van het oude verbond kan voldoen, heeft God een nieuw verbond opgericht. Door het verbreken van het oude verbond, is er een gebrek (*privatio*) ontstaan. De mens is zijn oorspronkelijke gerechtigheid verloren door de zondeval.²³ De genade van het nieuwe verbond wil de mens terugbrengen uit zijn gebrekkige toestand.²⁴ Dit nieuwe verbond is de enige wijze (*ratio*) waarop de mens zalig kan worden.²⁵ Het is echter belangrijk om op te merken dat de leer van het nieuwe verbond voor Voetius niet van een hogere orde is dan die van het oude verbond. Beide komen namelijk van God, en daarom zijn beide ook volmaakt (*perfectus*) in hun eigen soort.²⁶

Dit nieuwe verbond typeert Voetius als het verbond van genade en verlossing (*foedus gratiae et redemptionis*), en ook als zaak van de vereniging (*res conciliationis*). Naast voorwaardelijke beloften kent dit nieuwe verbond ook absolute beloften.²⁷ Deze beloften komen voort uit Gods eeuwige wil, en dus niet om iets wat in de mens is.²⁸ De absolute beloften zijn beloften die zeker vervuld zullen worden; er worden voor die vervulling geen voorwaarden van de kant van de mens gesteld. Het verbond zelf hangt ook niet af van iets in mensen, zoals het oude verbond, maar alleen van de gehoorzaamheid van de Borg.²⁹ Deze absolute, onvoorwaardelijke beloften, vormen de bron en het fundament voor de voorwaardelijke beloften.³⁰ Voetius wijst erop dat de voorwaardelijke beloften van het nieuwe verbond niet meer afhankelijk zijn van gehoorzaamheid aan de wet.³¹ Christus heeft deze namelijk al vervuld. De voorwaarde voor deze beloften is het geloof van het evangelie. Het is de plicht

¹⁹ "Gratia veteris foederis est beatificationis, seu promotionis & deductionis ad beatitudinem à termino purè negativo." Idem, 52.

²⁰ Idem, 19.

²¹ "ad convictionem de peccato," idem, 22.

²² "Quia vetus illud foedus operum irritum est & abolitum quod ad fideles: non sunt ergo sub foedere operum, & consequenter non sunt sub lege", idem, 55.

²³ Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, 246.

²⁴ "Vel sic, gratia novi foederis est restitutionis à termino privativo," Voetius, *Selectarum Disputationum IV*, 52.

²⁵ "Nova enim foederatio, est unica ratio quâ, per quam, sub quâ confertur & acquiritur salus." Idem, 39.

²⁶ Idem, 52.

²⁷ "habet etiam promissiones absolutas." Idem, 19.

²⁸ "secundum liberum voluntatis aeternae beneplacitum." Idem, 33.

²⁹ "Nulla est conditio, quae novi foederis cum omnibus promissionibus dationem." Idem, 33.

³⁰ "Sunt enim primae & principales ejus promissiones absolutae, unde conditionatae resultant & dependent." Idem, 27.

³¹ "fideles non sunt sub lege, nec tenentur ad ejus observationem, sub formâ mediî & conditionis acquirendi per eam jus vitae aeternae." Idem, 23.

(*officium*) van de kant van de mens, die God eist van ieder die het evangelie hoort.³² Dit geloof is het noodzakelijke middel om de vervulling te verkrijgen.³³ Voetius wil echter heel sterk benadrukken dat deze eis geen deel uitmaakt van het evangelie; het evangelie is dat God al de gelovigen belooft te redden.³⁴ Het is de wet die het geloof van de mens eist.³⁵ In het Evangelie is er geen enkel gebod. Ten aanzien van het geloof maakt Voetius duidelijk dat de mens gezien wordt als de formele oorzaak van dat geloof is, en God de eerste oorzaak.³⁶ Hij probeert daarmee tegenover de remonstranten ruimte te houden voor de eigen verantwoordelijkheid van de mens in het geloof.

Met dit spreken over de beloften grijpt Voetius terug op wat hij eerder in de disputatie over het nieuwe verbond heeft gezegd, namelijk toen hij de verschillende betekenissen van het woord evangelie uitwerkte. De tweede betekenis van het woord evangelie gaat over de beloften van dit verbond zoals die in zowel het Oude als het Nieuwe Testament worden gegeven. Wanneer Voetius spreekt over het evangelie, dan gaat het hem dus om de beloften van het nieuwe verbond. Als zesde en laatste betekenis van 'evangelie' noemt Voetius de leer van het nieuwe verbond (*doctrinam novi foederis*) zoals die onder de bedeling van het Nieuwe Testament gepreekt wordt.³⁷ Daarin blijkt al dat er verschillende bedelingen van dit verbond zijn. Voetius noemt eerst een tweedeling (*dichotomia*), waarbij hij het nieuwe verbond verdeelt in een oude en een nieuwe bedeling. Dit onderscheid is volgens hem gebruikelijk. Daarna stelt Voetius dat niets hem verhindert om het verbond te verdelen in drie delen, namelijk een oud, een nieuw en een tussenliggend verbond.³⁸

Bedelingen

Oude bedeling van het verbond

Eerst het oude verbond – ook wel: de oude bedeling van het verbond. Dit wordt het oude verbond genoemd, omdat het in tijd aan het nieuwe voorafgaat, omdat het meteen na de zondeval werd ingesteld, en omdat het vervangen is door het nieuwe verbond. Echter, de overeenkomsten tussen deze verschillende bedelingen zijn voor Voetius groter dan de verschillen. De omstandigheden (*circumstantiam*) van het oude en nieuwe verbond zijn anders. Dat betekent dat de wijze van bedeling, afkondiging en voorstelling beter zijn geworden.³⁹ De prediking van het verbond werd uitgebreid van de families van de aartsvaders, via het volk Israël, en nu naar alle volken in het algemeen. De voorstellingen zijn duidelijker geworden: de schaduw van de Borg in het Oude Testament maakte plaats voor de komst van Christus in het Nieuwe Testament. Maar ondanks deze verschillen, bleef het wezen (*substantia*) van de oude en nieuwe bedeling gelijk. Daarom oordeelt Voetius dat de gelovigen

³² "Concedimus ab eodem novi foederis autore postulari, mandari, prescribi omnibus illis quibus Euangelium revelatur, tanquam actum & officium hominibus à parte sua prestitum necessarium," idem, 27.

³³ "...quod est medium necessarium ad salutem." Idem, 20.

³⁴ "remissionem peccatorum & salutem per Christum omnibus credentibus Deus revelat ac promittit." Idem, 27.

³⁵ "Fides præcipitur lege; objectum fidei h.e. promissiones novi foederis revelantur & proponuntur in Euangelio; non in lege." Idem, 26.

³⁶ "Ita ut nos simus actionum istarum causa propria, particularis, principalis (non tamen prima), & principium formale; Deus autem sit principium effectivum, & causa prima atque universalis." Idem, 34.

³⁷ Idem, 18.

³⁸ "nihil vetat tamen ad totum plenissimè exhauriendum, dividere foedus gratiae, quod ad modum dispensandi in vetus, novum, medium." Idem, 19.

³⁹ "modum dispensationis, promulgationis, & propositionis." Idem, 19.

onder het Oude Testament wezenlijk aan ons gelijk zijn (*nobis pares*) in hun geloof in Christus en wat betreft hun plaats in het genadeverbond.

Tussenliggende bedeling van het verbond

De oude bedeling van het genadeverbond, zoals die hierboven wordt besproken, begint bij de zondeval. Het einde is moeilijker te positioneren. Voetius noemt als eindpunt zowel de geboorte van Christus, als Zijn dood.⁴⁰ De oude bedeling van het genadeverbond wordt in die tijd buiten werking gesteld. De nieuwe bedeling, waarover hieronder gesproken wordt, is er vanaf de dood en opstanding van Christus, Zijn hemelvaart en Pinksteren.⁴¹ Hiertussen ligt ruimte die door Voetius moet worden opgevuld. Dat doet hij met het tussenliggende verbond. Terwijl de huishouding en bedeling van het verbond verouderd zijn (*antiquata*) als Johannes de Doper en Christus hun bediening hebben, is de nieuwe huishouding van het verbond nog niet volledig ontwikkeld. Tegelijkertijd is die oude bedeling nog niet volledig afgeschaft; het tussenliggende verbond is een mengvorm van de oude en de nieuwe bedeling.

Voetius brengt deze middelste bedeling in, om daarmee de gangbare opvattingen over oude en nieuwe bedeling te nuanceren. Door het aanwijzen van de overlap van deze twee, wil hij tonen welke beperking (*limitatione*) er is in het aannemen van de algemeen heersende denkbepelden. De afschaffing (*abrogatâ*) van zowel de ceremoniële wet als van de oude bedeling ligt volgens Voetius minder scherp dan gewoonlijk wordt gezegd (*quod vulgò dicitur*). Hetzelfde geldt voor het begin van de nieuwe bedeling.⁴² Dit heeft vervolgens ook consequenties voor de bediening van Johannes de Doper: zijn dienst behoort gedeeltelijk tot de oude en gedeeltelijk tot de nieuwe bedeling.

Nieuwe bedeling van het verbond

Met de dood van Christus begint de nieuwe bedeling van het verbond. Wat eerder onder schaduwen en figuren (*sub umbris & figuris*) bediend werd, wordt nu openlijk zichtbaar.⁴³ Christus is namelijk gekomen, en Hij heeft toen het eeuwige leven voor mensen verdiend. De huishouding van het verbond (*oeconomica*) is hiermee fundamenteel veranderd. Na Zijn dood is deze bedeling nog verder gegroeid rondom Hemelvaart en de zending van de Heilige Geest. Voetius ziet de ontwikkeling, toename, voltooiing en volheid van de uitgebreidheid van de bedeling.⁴⁴

⁴⁰ "Illud fuit jam inde à lapsu, usque ad Christi nativitatem" en "antiquatum fuit per mortem Christi." Idem, 19.

⁴¹ "Istud, jam inde à morte Christi, resurrectione, ascensione, & missione Spir. S." Idem, 20.

⁴² "Hinc constat quâ cum limitatione accipiendum sit, quod vulgò dicitur, de abrogatâ Lege Ceremoniali ac dispensatione veteri, & de inchoata novo Testamento in adventu Christi." Idem, 20

⁴³ Idem, 18.

⁴⁴ "Ubi tamen progressus, incrementum, consummatio, plenitudo dispensationis extensivè observanda." Idem, 19.

Hoofdstuk 6 – Het verbond in Latere teksten

In dit hoofdstuk wordt een aantal latere teksten van Voetius behandeld waarin hij het verbond aanhaalt. Deze latere teksten zouden een ontwikkeling in zijn denken over het verbond kunnen bevestigen dan wel ontkennen.

6.1 De disputatie *De Articulis et Erroribus Fundamentalibus* (1655)

In 1637 schreef Voetius de disputatie *De Articulis et Erroribus Fundamentalibus*. De disputatie is behandeld in paragraaf 2.3.4. Uit een vergelijking tussen de disputatie zoals die is opgenomen in *Disputationum Selectarum II* van 1655, de Nederlandse vertaling in de *Dry disputationen* uit 1641, en de oorspronkelijke disputatie blijkt dat Voetius deze heeft gewijzigd bij het samenstellen van deel twee van de *Disputationes Selectae*.¹ Het grote verschil tussen deze versies is de uitwerking die Voetius geeft van het onderscheid dat hij maakt tussen de opvolgende periodes in de kerkgeschiedenis. Hij heeft daarin een grote verdiepingsslag gemaakt.

In de toevoeging uit 1655 blijkt dat Voetius onderscheid maakt tussen hoofd- en bijzaken in het geloof. Het oude en het nieuwe verbond zijn gelijk wanneer het gaat om de belangrijkste zaken in het geloof (*propositiones capitales generales ac principales*). Dat betekent dat het geloof onder het Oude en het Nieuwe Testament in wezen (*substantia seu essentia*) gelijk zijn, terwijl de omstandigheden (*circumstantia*) wel van elkaar verschillen.² Deze verschillen zijn volgens Voetius van minder hoog belang (*propositiones minus principales*). Door dit onderscheid tussen hoofd- en bijzaken kan Voetius de eenheid van het oude en nieuwe verbond vasthouden. Als Voetius dit doet sluit hij daarmee uit dat er verschil zou zijn tussen de fundamentele geloofsartikelen in Oude en Nieuwe Testament.

Echter, de dood van Christus was vóór Zijn sterven nog geen geloofsartikel – het zou toen een fundamentele dwaling (*error fundamentalis*) geweest zijn – maar is dat later wel. Daarmee is er gedurende de tijd onderscheid in de inhoud die geloofd moet worden. Volgens Voetius is de komst van Christus echter een toepassing aangaande de vorm of omstandigheden van het genadeverbond. Het was namelijk vanuit dit genadeverbond dat Christus is aangesteld als een Middelaar; een toepassing in de tijd dat Hij op aarde is gekomen.³ Daarmee is het verbond der genade voor Voetius een onveranderende werkelijkheid, die in de tijd gerealiseerd en toegepast wordt. In de bedelingen van het verbond is er wel sprake van groei of toename (*augmentum seu accretio*), en derhalve spreekt Voetius van een verandering van het geloof (*mutatio fidei*).⁴ Wanneer hij deze verandering echter heeft aangewezen als een toepassing van het verbond, blijft voor hem de eenheid behouden.

¹ Cf. Gisbertus Voetius, *Selectarum Disputationum ex priori parte Theologiæ quinta, De Articulis et Erroribus Fundamentalibus* (Utrecht: Ægidius & Petrus Roman, 1637). Met dank aan fotokopieën door Adam Crothers van St. John's College Library in Cambridge kon een vergelijking met deze publicatie gemaakt worden.

² “fidem ac religionem V. & N.T. eandem esse quod ad substantiam seu essentiam; differre tantum, quod ad circumstantias.” Voetius, *Selectarum Disputationum II*, 524. Terwijl *essentia* zich richt op de inhoud van de zaak, gaat het in de *substantia* over de concrete vorm die die zaak heeft aangenomen (Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, 290); volgens Voetius zijn beide dus hetzelfde onder Oude en Nieuwe Testament.

³ “Christus venit aut non venit in carnem, est fundamentalis articulus aut error. Magis tamen principalis articulus aut error est, ipsum novum foedus gratiæ & filium Dei mediatorem ac sponsorem θεανθρώπων aut afferere, aut negare. Hoc enim est totam euangelii substantiam directè ac funditus tollere cum hodiernis Judæis: illud vero circumstantiam seu peristaticam applicationem ad Jesum Nazarenum.” Voetius, *Selectarum Disputationum II*, 524.

⁴ Idem, 525.

6.2 *Politica Ecclesiastica I* (1663)

De drie delen van de *Politica ecclesiastica* bevatten net als de *Disputationes Selectae* vele disputaties. In deze delen, verdeeld over vier banden die zijn uitgegeven tussen 1663 en 1676, gaat het om disputaties die gecentreerd zijn rondom het kerkrecht.⁵ In deze disputaties behandelt Voetius onder meer de vraag wie er tot de kerk behoren, en in dat kader spreekt hij ook over doop en avondmaal. Omdat deze thema's over het algemeen nauw samenhangen met de wijze waarop over het verbond gedacht wordt, wordt in deze paragraaf gezien of en hoe Voetius deze verhouding beschrijft.

6.2.1 *Confoederatio*

In de *Politica Ecclesiastica* gaat het herhaaldelijk over *confoederatio*, verbondssluiting.⁶ Met dit begrip doelt Voetius niet op het verbond dat God met mensen sluit, maar op het verbond dat mensen onderling sluiten in een politieke of kerkelijke context (bijvoorbeeld in het doen van belijdenis). In het vervolg wordt dit ook wel een kerkelijk verbond (*foedus ecclesiasticum*) genoemd. Dit ligt buiten de beschouwing van dit onderzoek, omdat het onderzoek zich richt op het verbond dat God met mensen sluit; niet de verbonden die mensen onderling sluiten. Dat geldt ook voor het verbond dat de mens in het geweten met God aangaat.⁷

6.2.2 *Infantes foederatorum*

Wat in dit werk van Voetius relevant kan zijn voor het onderzoek naar zijn verbondsvisie, is de plaats die hij de kinderen van de bondelingen (*foederati*) toekent. Voetius stelt dat deze kinderen incomplete en analoge leden van de kerk zijn. Pas door de daadwerkelijke bekering (*conversionis actualis*) wordt iemand als een lid van de onzichtbare kerk gerekend, maar Voetius wil de kinderen daar toch niet van uitsluiten. Zij hebben de belofte van de wedergeboorte, en behoren door hun ouders tot het verbond.⁸

Naast dat deze kinderen bij de onzichtbare kerk horen, worden ze ook tot de zichtbare kerk gerekend. Normaliter maakt iemand deel uit van de zichtbare kerk door de bovengenoemde verbondssluiting (*confoederatio*).⁹ Dit gebeurt door het doen geloofsbelijdenis. In het geval van de kinderen stelt Voetius dat zij op grond van de verbondssluiting van hun ouders impliciet tot de zichtbare kerk gerekend worden.¹⁰ Echter, het is noodzakelijk dat de kinderen deze verbondssluiting expliciet maken voordat zij mogen deelnemen aan het Heilig Avondmaal.¹¹ Aangezien die kinderen gedoopt worden omdat de ouders deel uitmaken van het verbond, kan de doop volgens Voetius niet worden bediend aan de kinderen van Joden of heidenen.¹² Tegelijkertijd wil Voetius de doop niet te ver inperken, zoals sommige van zijn tijdgenoten wel doen. Zij beperken het uiterlijke verbond volgens Voetius te ver, en willen dat alleen de leden van de Kerk hun kinderen laten dopen; Voetius pleit ervoor dat ook de anderen die zich binnen

⁵ W.J. op 't Hof, *Nadere Reformatie NU* (Houten: Den Hertog B.V., 2015), 41.

⁶ Cf. Gisbertus Voetius, *Politicae Ecclesiasticae. Partis primae* (Amsterdam: Joannis à Waesberge, 1663), 19.

⁷ Cf. idem, 63.

⁸ Idem, 29.

⁹ Idem, 19. Hier noteert Voetius de vier vragen die in verscheidene gemeenten in Nederland nog steeds gebruikt worden voor het afleggen van openbare geloofsbelijdenis.

¹⁰ "Sic analogum quid habent actualis & explicitae professionis fidei, & promissionis ac confederationis (per quam homines adulti incorporantur populo Dei & Ecclesiae visibili), professionem scil. & confederationem actualem atque explicitam parentum." Voetius, *Politicae Ecclesiasticae I*, 29.

¹¹ Idem, 30.

¹² Idem, 657.

de gemeente bewegen, hun kind ten doop mogen houden.¹³ Ondanks dat hun plaats in het inwendige verbond niet duidelijk is, moeten die ouders dus wel op enige wijze deelhebben aan het uitwendige verbond.

6.3 Disputaties *De Justificatione* (1665-1667)

In 1665 komt de spanning tussen de voetiaanse en coccejaanse theologie tot een hoogtepunt. In een reeks disputaties bespreekt Voetius zijn leer over de rechtvaardigmaking. Dit zijn achtereenvolgens de disputaties *De justificatione*,¹⁴ *Ad Romanos IV vers 3*¹⁵ en *Ad Psalm CIII vers 3*.¹⁶ Het zijn juist deze disputaties waarin de theologie van Coccejus wordt bestreden.¹⁷

6.3.1 De achtergrond van de disputaties *De Justificatione*

Johannes Coccejus maakte een onderscheid tussen twee termen die in het Nieuwe Testament gebruikt worden voor de vergeving van zonden, namelijk *páresis* en *áphesis*.¹⁸ Volgens Coccejus duidt de term *páresis* op de tijd van het Oude Testament; God ging aan de zonden van de gelovigen voorbij terwijl de schuld bleef bestaan totdat Christus de schuld heeft betaald. Na Zijn Offer aan het kruis is er volledige vergeving (*áphesis*) voor de gelovigen. De term *áphesis* wijst dan op de vergeving onder de nieuwe bedeling. Coccejus zag deze termen dus als heilshistorisch. Voetius plaatste het verschil tussen *páresis* en *áphesis* niet in de geschiedenis, maar in het leven van de individuele gelovige; voor diens bekering gaat God de zonden voorbij (*páresis*), terwijl Hij die na de bekering vergeeft (*áphesis*).¹⁹ De heilshistorische benadering die Coccejus aanhangt, wordt door Voetius in deze disputaties bestreden. De gelovigen in het Oude Testament hebben niet een oneigenlijke (*impropius*) vergeving, maar een vergeving die één en hetzelfde is als in het Nieuwe Testament, zoals Voetius met een citaat van Alting weergeeft.²⁰ Wanneer hier sprake is van dezelfde vergeving, is er volgens Voetius geen enkel onderscheid meer in volmaaktheid of volledigheid.²¹ Voetius wijst op de definitie van het geloof in de Heidelbergse Catechismus. Volgens hem is de beschrijving bij vragen 57 en 60 – maar het is aannemelijk dat hij 56 en 60 bedoelt – ook op de gelovigen van het Oude Testament van toepassing.²² Het is vergeving omwille van hetzelfde geloof in dezelfde Christus. Van Asselt vat dit samen als hij schrijft dat de oudtestamentische “gelovige van Godswege de *complete vergeving* der zonden ontvangen had, op dezelfde wijze en met dezelfde inhoud” als onder het Nieuwe Testament.²³

¹³ Idem, 661.

¹⁴ Gisbertus Voetius, *Selectarum Disputationum. Pars Quinta* (Utrecht: Antonius Smitegelt, 1669), 277-331.

¹⁵ Idem, 331-339.

¹⁶ Idem, 339-382.

¹⁷ W.J. van Asselt, “Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging,” in Van Oort, *De onbekende Voetius*, 32.

¹⁸ Idem, 33.

¹⁹ Willem J. van Asselt, “*Expromisso* or *Fideiussio*. A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ’s Suretyship in Salvation History,” *Mid-America Journal of Theology* 14 (2003): 39.

²⁰ “Una quoque ac eadem est remissio peccatorum per gratiam Dei in Christo, quæ expiationem sequitur, ut effectus suam causam.” Voetius, *Selectarum Disputationum V*, 351.

²¹ “Qui unam & eandem statuit remissionem sub V.& sub N.T., ille tollit exceptionem, per distinctionem *remissionis improprie* sic dictæ, aut remissionis *non plena, aut imperfecta*.” Idem, 351.

²² “Breviter remissionis peccatorum & justificationis definitio (quam habet Catechesin quæst. 57. & 60.) secundum omnes partes illis competit,” idem, 320.

²³ Van Asselt, “Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging,” 35.

6.3.2 Het verbond in de disputaties *De Justificatione*

In deze disputaties geeft Voetius geen uitgebreide bespreking van het verbond. Echter, Van Asselt geeft aan dat de standpunten in het debat over vergeving mede gebaseerd zijn op een verschillende visie aangaande de verhouding van het Oude en Nieuwe Testament.²⁴ Coccejus duidt namelijk de vergeving vanuit een niveauverschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament; er is een voortgang in de openbaring, en daarmee ook een voortgang in het verbond, aldus Coccejus volgens Van Asselt.²⁵ Aangezien dat thema heel direct te maken heeft met de visie op het verbond, is het een mogelijkheid dat de sporen van Voetius' verbondsleer in deze disputaties terug te vinden zijn.

De vraag waar de gehele reeks disputaties om draait wordt expliciet gesteld in de vierde disputatie over de rechtvaardiging: "Of de gelovigen onder het Oude Testament vergeving van zonden hebben gehad, de vergeving waarachtig heeft plaatsgevonden, en terecht vergeving genoemd kon worden."²⁶ Die vraag wordt bevestigd en vervolgens met behulp van vijftien argumenten onderbouwd. Het vierde argument dat Voetius aandraagt is dat de gelovigen in het Oude Testament participeerden in het nieuwe verbond der genade en daarmee ook het Evangelie hebben gehad. Een kanttekening die hij hierbij plaatst is dat dit Evangelie in wijze en omstandigheden wel anders was dan dat onder het Nieuwe Testament.²⁷

Voetius bestrijdt in de vijfde disputatie over de rechtvaardiging het sociniaanse idee dat onder het Oude Testament geen kennis van en geloof in Christus mogelijk was, en daarmee ook geen beloften waren met betrekking tot de vergeving van de zonden en het eeuwige leven.²⁸ Met het Nieuwe Testament is er volgens hen een nieuwe tijd met een nieuw verbond aangebroken. Voetius keert zich heel duidelijk tegen deze gedachte: Er is onder Oude en Nieuwe Testament één verbond der genade geweest met één Evangelie en één geloof. Dat verbond kent dezelfde Middelaar, Borg en zaligheid. De ene genade is op dezelfde manier toegepast aan de gelovige door roeping, wedergeboorte, rechtvaardiging, vergeving der zonden, heiliging, verheerlijking.²⁹ Voetius noemt vervolgens een reeks auteurs en zegt dat zij het verbond reeds uitvoerig hebben besproken.³⁰ Hij geeft daarmee aan dat hij in dezelfde theologische lijn wil staan als Festus Hommius, Hendrik Alting, de Leidse Synopsis, Franciscus Gomarus en Andreas Essenius.

²⁴ Idem, 38.

²⁵ Idem, 38. Naast dat voetiaanse theologen de consequenties voor de positie van Christus als Middelaar in het Oude Testament zorgwekkend vonden, hebben ze dit coccejaanse niveauverschil in vergeving gezien als tegenstrijdig met de leer van het *pactum salutis* – een verbond in de eeuwigheid tussen de Personen van de Triniteit, waarin de Zoon het Middelaarsambt op Zich heeft genomen – die door Coccejus zelf was uitgewerkt (Van Asselt, "*Expromisso or Fideiussio*," 44).

²⁶ "An fideles sub V.T. habuerint remissionem peccatorum, & remissio illic facta vere fuerit, & rectè dici potuerit remissio." Voetius, *Selectarum Disputationum V*, 306.

²⁷ "Quia novi fœderis gratiæ fuerunt participes, & habuerunt fœderis illius tabulas; Euangelium scil. quamvis modo & circumstantialiter diversum ab Euangelio sub N.T." Idem, 307.

²⁸ Idem, 309. Een leerstelling die Coccejus nooit zal hebben aanvaard. Het laat zien dat deze disputaties zich niet alleen tegen Coccejus' visie op de vergeving richten, maar ook op andere discussies die in de context van Voetius speelden rondom vergeving en rechtvaardiging.

²⁹ "Concludimus unum fuisse Fœdus Gratiae sub V. & N. Testamento, unum Euangelium, unam gratiam vocationis, regenerationis, unam fidem, unam justificationem, peccatorum remissionem, sanctificationem, glorificationem, salutem, unum Mediatorem & sponsorem." Idem, 316.

³⁰ "Quod à nostris locor. commun. Scriptoribus tit. De Fœderibus, de Testamentis, de Euangelio, ex professo explicatum habetur," idem, 316.

Omdat Voetius uitgaat van één genadeverbond dat zich uitstrekt over Oude en Nieuwe Testament kan hij dat in de disputaties over Psalm 103 gaan toepassen op de auteur van deze Psalm, David: hij had voor de komst van Christus in het vlees deel aan hetzelfde genadeverbond als gelovigen in later tijden.³¹ Hoewel dit verbond is veranderd wat betreft de vorm waarin en de wijze waarop het functioneerde, is het volgens Voetius aangaande zijn wezen hetzelfde gebleven.³² De wezenlijke eenheid van het oude en nieuwe verbond is gebaseerd op de eenheid van het Offer, dat onder het Oude Testament is voorzeggd en onder het Nieuwe Testament is geopenbaard.³³

In beide Testamenten wordt de Heilige Geest volgens Voetius krachtens het genadeverbond (*vi foederis gratiae*) geschonken.³⁴ Daar ziet Voetius echter wel een verschil tussen Oude en Nieuwe Testament. Hoewel hij zich uitspreekt tegen de socinianen die stellen dat de Geest tot aanneming [tot kinderen] (*Spiritus adoptionis*) niet zou zijn gegeven aan de gelovigen in het Oude Testament, gaat het Voetius ook te ver wanneer ieder verschil tussen het Oude en Nieuwe Testament wordt uitgewist. Dan wijst hij met name op de manier van bedeling; in het Oude Testament werd de Geest tot aanneming gegeven door bemiddeling van de ceremoniële wet; nu is dat niet meer het geval. Ook de mate waarin die Geest en het geloof gegeven wordt was toen beperkter. Voetius ziet om die reden een verschil tussen de gelovigen onder het Oude en Nieuwe Testament wat betreft de wijze van bedeling, de omstandigheden en de mate waarin het geloof wordt gegeven.³⁵ Waar eerder gezegd werd dat de wijze waarop de vergeving gegeven werd hetzelfde bleef, omdat het ook in de Oude Testament vanwege het geloof in Christus was, blijkt nu dat de mate van het geloof wel anders is. Deze verschillen veranderen echter niets aan het wezen van de zaak zelf.³⁶ Dat betekent dat er in de vergeving van de zonden onder het Oude en Nieuwe Testament geen wezenlijk verschil aanwezig kan zijn.

³¹ “foederis gratiae particeps fuerit”, idem, 343.

³² “Jam vero David fuit fub foedere gratiae, & quidem sub eodem quonos, quod ad essentiam seu substantiam; quamvis quod ad peristatica & modum dispensationis à nostro differret,” idem, 346-347.

³³ Idem, 354.

³⁴ Idem, 356.

³⁵ “Est ergo, quod ad modum dispensationis, & circumstantialia, & quod ad gradus discrimen inter V.T. & N.T. fideles,” Idem, 370.

³⁶ “Atqui nec modi, nec circumstantiae, nec gradus seu tō magis & tō minus, variant rei essentiam, aut speciem.” Idem, 370.

Hoofdstuk 7 – Het verbond bij Gisbertus Voetius

Hoewel er van Voetius geen afzonderlijke publicatie over het verbond is uitgegeven, blijkt uit voorgaande hoofdstukken dat het wel degelijk mogelijk is om vanuit de vele geschriften die beschikbaar zijn een beeld van zijn verbondsvisie te schetsen. Dat wordt in dit hoofdstuk gedaan. Vervolgens wordt dit beeld in gesprek gebracht met de bestaande secundaire literatuur.

7.1 Het verbond bij Voetius

Het verbond wordt gedefinieerd als een verdrag dat God met de mens sluit, zodat ze gehoorzaam zullen zijn aan Gods wil en Zijn eer zullen vergroten. Het initiatief voor een verbond ligt niet bij de mens, maar bij God; het komt voort uit Zijn genade. Wanneer het gaat over het werkverbond en het genadeverbond, is elk van beiden een geestelijk verbond, dat betrekking heeft op de geestelijke staat van de mens. Centraal in deze verbonden staat dan ook Gods belofte van het eeuwige leven. Dat geldt zowel voor het werkverbond, als voor het genadeverbond; Voetius schetst die twee als verschillende wegen die naar het eeuwige leven leiden.

7.1.1 Het werkverbond

Het werkverbond is in tijd de eerste van de twee verbonden. Andere namen voor dit verbond zijn het oude verbond, het natuurverbond. En het verbond van de schepping. In dit verbond zijn de beloften van het eeuwige leven voorwaardelijk. De voorwaarde is een volmaakte gehoorzaamheid aan Gods wil. Wie ongehoorzaam is en het verbond breekt, wordt gestraft met de eeuwige dood. Gods wil is vervat in Zijn wet. Om die reden stelt Voetius het werkverbond gelijk aan de wet. Die wet geldt voor alle mensen, want het verbond is opgericht met Adam, en hij is het verbondshoofd van alle mensen. Iedereen deelt in de zonde en straf. Als op de berg Sinaï de wet wordt gegeven, wordt het werkverbond vernieuwd. De wet is zowel ceremoniële en gerechtelijke, als moreel. Dit morele vormt het wezen van de wet. Dit wezen is eeuwig, en is ook nu nog van kracht. Die wet moet de mens veroordelen, hem zijn ellende leren kennen, en hem naar het genadeverbond drijven.

7.1.2 Het genadeverbond

Het genadeverbond wordt door Voetius ook het nieuwe verbond, het verbond van de verlossing, zaak van de vereniging en een heilzaam verbond genoemd. God heeft uit Zijn barmhartigheid nog een tweede verbond opgericht – hoewel dat in Gods wil volgens Voetius aan het eerste verbond voorafgaat. De kern van dit verbond ligt in de belofte dat God uit genade door Christus onze God wil zijn, en ons tot Zijn volk maakt. Een kernwoord in de behandeling van het verbond is dus 'belofte'. In de vervulling van die beloften brengt het genadeverbond de mens op een hogere positie dan Adam in het paradijs heeft gehad. Voetius geeft de beloften meer aandacht dan het verbond zelf.¹ Het verbond kent zowel absolute als voorwaardelijke beloften. De absolute, onvoorwaardelijke beloften vormen de basis waarop de andere beloften rusten. Het is vanwege Christus dat deze beloften vervuld worden. De voorwaarde voor de vervulling van de andere beloften is van de kant van de mens een krachtig

¹ Hiermee staat Voetius in de lijn van Beza, Zanchius en zijn leraar Gomarus. Cf. C. Graafland, *Van Calvijn tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme. Deel 5 & 6* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1996), 87.

geloof en gehoorzaamheid aan de wet. Verboom vat samen dat in deze eis tot geloof het dupleurische – tweezijdige – karakter van het verbond openbaar komt.² Het geloof wordt de voorwaarde, de plicht en het middel voor de vervulling genoemd. De bekwaamheid om te geloven – de definitie die Voetius geeft aan de wedergeboorte – is een vrucht van het genadeverbond. Daarmee eist het verbond geloof, maar is het er ook de oorzaak van.

7.1.3 De participanten van het genadeverbond

Dit geloof heeft niet iedereen. Daarom is dit verbond ook niet met alle mensen gesloten, terwijl het werkverbond dat wel was, maar alleen met de gelovigen. Voetius maakt een onderscheid tussen een intern en een extern verbond. Alleen zij die geloven, zijn in het interne verbond opgenomen; Christus is dan hun Hoofd. Het geloof dat als voorwaarde voor het verbond geldt, is geen keuze van de mens, maar een geschenk van God. Hij schenkt dit onder de prediking. Omdat Hij het geloof schenkt, is het voor de mens onmogelijk om het genadeverbond te verbreken. Zonder het geloof, deelt men uitsluitend in het externe, uitwendige verbond, ook al is men gedoopt en heeft men belijdenis gedaan. Men heeft dan wel de voorrechten van het externe verbond ontvangen, maar sterft toch in zonde. Volgens Voetius is dit vaak het grootste deel van de bondelingen.

Wanneer Voetius schrijft over de kinderen van de gelovigen blijkt het verbond voor Voetius van groot belang te zijn, want als hij onderscheid maakt tussen twee soorten uitverkorenen dan hebben zij die in het verbond geboren zijn reeds de genade van de initiële wedergeboorte ontvangen, namelijk een bekwaamheid om te geloven. Dit is nog niet de actuele wedergeboorte die leidt tot een dadelijk geloof. De uitverkorenen die niet uit gelovige ouders geboren worden missen deze verbondsgenade tot hun bekering. Deze wedergeboorte op grond van het verbond, blijkt een bron van troost te zijn voor Voetius. De vroeggestorven kinderen die in het verbond geboren worden ontvangen op grond van deze wedergeboorte het eeuwige leven, ook al kunnen zij nog niet geloven. Verbondskinderen ziet Voetius als wedergeboren, totdat de vruchten daarvan in het leven ontbreken. Vanuit de *Catechisatie* blijkt dat Voetius met het geboren worden in het verbond, niet bedoelt dat het kind gedoopt is, maar dat de ouders gelovigen zijn. Toch is de doop wel van belang; deze toont dat een kind is ingeplant in het genadeverbond. Daarmee gaat de genade dus aan de doop vooraf. Zij worden dus eerst op het geloof van hun ouders tot het interne verbond gerekend, maar dienen zelf later expliciet hun geloof te belijden.

7.1.4 Bedelingen van het genadeverbond

Het genadeverbond kent verschillende bedelingen. Het is volgens Voetius gebruikelijk om het verbond te verdelen in twee bedelingen, namelijk een bedeling voor de komst van Christus en een bedeling na Zijn komst. Die verdeling maakt hij zelf ook nog in zijn publicaties van 1643 en 1653. In de disputatie uit 1656 kiest hij ervoor om een driedeling te maken. Er is een oude, een nieuwe en een tussenliggende bedeling. De tussenliggende bedeling voert Voetius aan om een brug te slaan tussen de tijd van Christus' leven op aarde; de oude bedeling heeft reeds afgedaan, maar de economie van de nieuwe bedeling geldt pas na kruis en opstanding. Daarbij ziet hij een ontwikkeling in de nieuwe bedeling, die pas na Hemelvaart en Pinksteren afgerond is. Voetius voert deze tussenliggende bedeling en de ontwikkeling van de nieuwe bedeling aan, om een minder scherpe knip te zetten tussen de oude en nieuwe bedeling, en zo de afschaffing van de oude bedeling en van de ceremoniële wet minder scherp te maken.

² Verboom, "Om het eeuwig welbehagen," 380.

Ongeacht of hij een verdeling tussen twee of drie bedelingen maakt, verandert het wezen van het verbond in de verschillende bedelingen niet; het verbond is eenvormig in de tijd. Dat komt doordat het verbond een van de hoofdzaken van het geloof is voor Voetius; die kunnen niet gewijzigd worden. Daardoor participeren zowel de gelovigen onder het Oude, als die onder het Nieuwe Testament in het ene verbond der genade. Wel is in de nieuwe bedeling de reikwijdte van dit verbond uitgebreid, evenals de omstandigheden en de wijze van bedeling. De ceremoniële is wet afgeschaft terwijl de morele wet blijft bestaan. Deze beschrijving laat zien dat in de bedeling van het genadeverbond twee aspecten van groot belang zijn voor Voetius. Allereerst benadrukt Voetius voortdurend dat het genadeverbond onder het Oude en Nieuwe Testament hetzelfde wezen heeft. Daarnaast erkent hij dat de omstandigheden, wijze en graad van de bedeling verandert in de loop van de tijd.

7.1.5 Bronnen voor de verbondsvisie van Voetius

Het valt in de teksten op dat Voetius herhaaldelijk verwijst naar bestaande bronnen. Hij sluit vaak bij die bronnen aan wat betreft definitie en inhoud van de verbonden, de eenheid van de verschillende bedelingen, en de wijze waarop dit zich verhoudt tot de gelovige. Hiermee laat Voetius zien dat hij in dezelfde lijn wil staan als gereformeerde theologen voor hem.

7.2 Vergelijking met de literatuur

7.2.1 De plaats van het verbond in de theologie van Voetius

Graafland stelt dat Voetius aan het verbond geen eigen theologische plaats toekent: “Hij behandelt in zijn disputaties dan ook alles wat te behandelen was, maar niet het verbond, althans niet expliciet.”³ Ook Steenblok is van mening dat Voetius “geen afgeronden leer” heeft omtrent het genadeverbond.⁴ Andreas Beck brengt daar tegenin dat Voetius op verschillende plaatsen duidelijk heeft geschreven over het verbond, en nauwelijks meer publiceerde over de uitverkiezing.⁵ Daarbij kan nog aangevuld worden dat het – zoals in paragraaf 5.1 en 5.2 besproken is – niet naar de aard van de *Disputationes Selectae* is om de algemene theologische thema’s te behandelen, maar dat Voetius hier juist specifiekere onderwerpen centraal stelde. Gebleken is dat Voetius meermaals naar andere teksten over het verbond verwijst, en die teksten blijkbaar afdoende achtte. Vanuit dit licht is het ontbreken van een aparte disputatie over het genadeverbond niet verwonderlijk. Voetius benadrukt zelf niet voor niets dat het niet zijn doel is om de betekenis van het verbond te onderzoeken.⁶ Hij veronderstelt dat als bekend.

Toch moet de betekenis van het verbond bij Voetius niet worden onderschat. Zelf wijst hij het aan als een van de fundamentele artikelen van het geloof. Beck schrijft dat het verschil tussen Voetius en Coccejus zijns inziens niet ligt in methode, noch in verbondsleer in zijn algemeenheid, maar in de visie op de rechtvaardiging van de oudtestamentische gelovigen als een “*specific aspect*” van de verbondsleer.⁷ Ook Graafland geeft aan dat de verschillen tussen Coccejus en Voetius op het gebied van de verbondsleer niet zo groot waren dat eerstgenoemde daardoor als ongereformeerd zou worden gezien.⁸ Het lijken pogingen om de

³ Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 5&6, 327.

⁴ Steenblok, *Gijsbertus Voetius*, 56.

⁵ Beck, *Gijsbertus Voetius*, 94.

⁶ “Voces foederis, testamenti, συνθήκης, διαθήκης, hic non explicabo; quod de foederibus & testamentis propriè sic dictis, in presenti non instituerim disquirere.” Voetius, *Disputationes Selectae IV*, 19.

⁷ Beck, *Gijsbertus Voetius*, 95.

⁸ Graafland *Van Calvijn tot Comrie*, deel 5&6, 319.

verschillen kleiner te maken. Daar is echter tegenin te brengen dat het in dit “specifieke onderdeel” van de leer van het verbond om een wezenlijke vraag gaat, namelijk om de eenheid van het genadeverbond in Oude en Nieuwe Testament. De discussie over de rechtvaardiging was grondig en scherp.⁹ De intensiteit van het debat, laat zien dat dit niet zomaar een bijzaak is waarover gesproken wordt, maar voor Voetius tot de kern van de verbondsleer behoort.¹⁰

7.2.2 Verbond en verkiezing bij Voetius

Volgens Graafland wordt het verbond bij Voetius vereenzelvigd met de verkiezing.¹¹ Hiermee zal hij doelen op wat hij ook elders in zijn studie over het verbond in het gereformeerd protestantisme signaleert, namelijk dat alleen de ware gelovigen tot het interne verbond worden gerekend, en dit alleen de uitverkorenen zijn.¹² In het licht van bovenstaande beschrijving, gaat het te ver om te spreken over een vereenzelving van verkiezing en verbond. Weliswaar benadrukt Voetius dat het geloof de eis van het verbond is, en dat dat geloof een gave van God is, maar het is alleen in de *Catechisatie* dat Voetius de uitverkiezing expliciet ter sprake brengt in het geven van dit geloof. Daarbij komt nog dat Voetius de menselijke verantwoordelijkheid in het geloof vasthoudt, en oproept om de middelen te gebruiken.¹³

Hoewel de bondelingen de uitverkorenen zijn, zijn verkiezing en verbond voor Voetius niet gelijk aan elkaar. Deze observatie wordt bevestigd door Verboom.¹⁴ Zowel bij het werkverbond als bij het genadeverbond kiest God Zelf Zijn verbondshoofd uit, en de bondelingen die daarbij horen; in geval van het werkverbond zijn deze bondelingen alle mensen, in geval van het genadeverbond zijn dit de uitverkorenen. Daarmee worden de participanten van het genadeverbond uiteindelijk in de eeuwigheid uitverkoren, en met hen wordt een verdrag gesloten dat de Heere hun God is, en zij Zijn volk zijn. In tegenstelling tot de uitverkiezing spreekt het verbond van twee kanten, en gaat het in het verbond ook om de reactie van de mens. Daarmee gaat het te ver om verbond en verkiezing te vereenzelvigen. Veeleer is het verbond een gevolg en uitwerking van de verkiezing, wat onderstreept wordt door het feit dat de behandeling in de *Syllabus Problematum* direct volgt op de bespreking van de verkiezing. Steenblok vat de verhouding tussen verkiezing en verbond bij Voetius samen als hij schrijft dat in het verbond de uitverkorenen gaan delen in het “daadwerkelijk bezit van de inwendige en inherente goederen en gaven”.¹⁵ Daarmee is het verbond voor Voetius de toepassing van de verlossing voor de uitverkoren.

7.2.3 De tussenliggende bedeling

Als Voetius een tussenliggende bedeling aanbrengt tussen de oude en nieuwe bedeling van het verbond der genade, dan erkent hij daarmee enerzijds de ontwikkeling binnen het

⁹ Van Asselt, “Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging,” 32.

¹⁰ Beck merkt op dat er bij Voetius en Coccejus noch een verschil in de Godsleer, noch de toegepaste methode aan het verschil in visie op het Oude en Nieuwe Testament ten grondslag kan liggen. Het is niet duidelijk waarom hij niet tot de conclusie komt dat het de verbondsleer zelf is die hier uiteengaait, maar stelt dat het om een verschil op een “specific aspect” gaat (Beck, *Gisbertus Voetius*, 96).

¹¹ Graafland, *Van Calvijn tot Comrie*, deel 5&6, 327.

¹² Idem, 86.

¹³ K. Exalto, “Genadeleer en heilsweg,” in T. Brienens e.a., *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie* (Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1993), 160.

¹⁴ Verboom, “Om het eeuwig welbehagen,” 381.

¹⁵ Steenblok, *Gisbertus Voetius*, 53.

genadeverbond, zonder dat hij de eenheid in de verschillende bedelingen opgeeft. Mogelijk is daarin een reactie te herkennen op de aandacht die Coccejus geeft aan de ontwikkeling. De eerste editie van Coccejus' *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* verscheen in 1648; uit de catalogus van Voetius' bibliotheek blijkt dat deze in ieder geval in bezit was van een editie van "*Coccejus de Foedere*", zonder dat daarbij een jaartal is aangegeven.¹⁶ Aangezien Voetius voor het eerst in 1656 over de tussenliggende bedeling schrijft is het niet ondenkbaar dat hij daarbij kennis had van Coccejus' visie op de historische ontwikkeling van het genadeverbond en zich daartegen afzet.

Het is opvallend dat Beck in zijn beschrijving van Voetius' verbondsvisie de tijd tussen de oude en nieuwe bedeling wel aanstipt, maar niet vermeldt dat Voetius dit als een derde, tussenliggende bedeling ziet.¹⁷ Dit lijkt juist een unieke invalshoek bij Voetius te zijn, die voor hem niet zo gevonden wordt. Voetius gebruikt deze tussenliggende bedeling om de overgang van de oude naar de nieuwe bedeling geleidelijker te doen plaatsvinden, en daarmee wil hij de eenheid tussen deze bedelingen behouden.

7.2.4 Het *pactum Salutis* bij Voetius

In de behandeling van Voetius' verbondsl leer wijst Beck vervolgens nog op de aanwezigheid van een *pactum salutis* bij Voetius.¹⁸ Het verbond der verlossing (*pactum salutis*) is een derde verbond – naast het werkverbond en het genadeverbond – dat al in de eeuwigheid tussen de Vader en de Zoon is gesloten met oog op de zaligheid van de uitverkorenen.¹⁹ Loonstra stelt op grond van zijn onderzoek dat "nergens (...) in de geschiedenis van de theologie tot de 17e eeuw de gedachte van een verbondssluiting tussen de Vader en de Zoon is uitgesproken."²⁰ Dat stelt voor de vraag of Voetius dit leerstuk, dat juist door Coccejus is uitgewerkt, heeft overgenomen. Als Beck gelijk heeft met zijn stelling dat Voetius een derde verbond kent, dan blijkt dat niet uit de teksten die hierboven zijn onderzocht.

In de bestudeerde teksten van Voetius is het *pactum salutis* niet uitgewerkt; hoogstens is er een mogelijke verwijzing naar het verlossingsverbond in één vraag van de *Syllabus Problematum*. Steenblok ziet deze verwijzing ook, maar ziet die als onverenigbaar met de visie van Adam en Christus als verbondshoofden van respectievelijk het werk- en genadeverbond.²¹ Steenblok werkt deze vermeende onverenigbaarheid niet verder uit. Hij zal Christus als Hoofd van het genadeverbond als tegengesteld zien aan een onderscheid tussen het genadeverbond en het verbond der verlossing, omdat in die tweedeling het genadeverbond wel als een testament voortkomt uit het werk van Christus, maar Hij daar zelf geen deel van uitmaakt.²² Als dit onderscheid in de zeventiende eeuw even scherp lag, kan het niet anders of Voetius' bedoelde met zijn verwijzing naar het verlossingsverbond (*foedus salutare*) iets anders dan wat bedoeld wordt met het *pactum salutis*. In dat geval geeft Voetius met deze term vooral een diepere dimensie aan het genadeverbond, namelijk dat dit een heilzaam verbond is. Uit paragraaf 3.3.2 bleek dat het ook vanuit de context waarschijnlijk lijkt dat de term *foedus salutare* bedoeld is als een synoniem van het genadeverbond, dat een bepaald aspect – namelijk de zaligheid als doel – sterker benadrukt.

¹⁶ Cf. Van Asselt, "Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging," 36, noot 8.

¹⁷ Idem, 94.

¹⁸ Beck, *Gisbertus Voetius*, 94.

¹⁹ Muller, *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms*, 217.

²⁰ B. Loonstra, *Verkiezing – verzoening – verbond. Beschrijving en beoordeling van de leer van het pactum salutis in de gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1990), 78.

²¹ Steenblok, *Gisbertus Voetius*, 57.

²² Loonstra, *Verkiezing – Verzoening – Verbond*, 107.

Hoofdstuk 8 – Conclusie

In dit hoofdstuk staat de hoofdvraag van de thesis centraal. Middels dit onderzoek moest een antwoord gevonden worden op de vraag: *In hoeverre vertoont de visie van Gisbertus Voetius op het verbond een historische ontwikkeling?*

Op tot een antwoord op deze vraag te komen is in de hoofdstukken 2 tot en met 6 een aantal teksten van Voetius geanalyseerd. In hoofdstuk 7 is met deze informatie een beeld van Voetius' verbondsvisie geconstrueerd en in gesprek gebracht met secundaire literatuur. In dit hoofdstuk wordt vanuit de verzamelde gegevens gezocht naar mogelijke ontwikkeling in de visie op het verbond bij Voetius. Vanuit hoofdstuk 7 bleek reeds dat hiervoor met name gelet dient te worden op de verschillende bedelingen van het genadeverbond. Dat zal in deze conclusie dan ook gedaan worden.

8.1 Een chronologisch overzicht

In Hoofdstuk 2 werd als vroegste tekst de Afscheydt-predicatie uit 1634 behandeld. Daarin benadrukte Voetius de eenheid van het verbond. De leer van Oude en Nieuwe testament blijft *“in den gront / in substantie of in wesen een ende de selfde / alhoewel [zij] in circustantien [sic] dat is in omstandichheden ende in de maniere van voorstellen verscheyden.”*¹ Deze stellingname blijft Voetius herhalen gedurende de volgende publicaties. Het wezenlijke van het verbond blijft hetzelfde, maar de omstandigheden daarvan verschillen; hetzelfde verbond ziet er in verschillende tijdvakken anders uit. Dat heeft volgens zijn disputatie over de fundamentele artikelen en dwalingen uit 1637 als gevolg dat de geloofsinhoud soms geconcretiseerd wordt door de historische feiten, maar de kern daarvan hetzelfde blijft.

In de *Syllabus Problematum* van 1643 betoogt Voetius dat het verbond eenvormig is, omdat alles wat wezenlijk tot het verbond hoort gelijk blijft: de verschillende bedelingen van het verbond hebben hetzelfde fundament, dezelfde beloften en dezelfde eis. Het verschil in de nieuwe bedeling is dat de ceremoniële wet is afgeschaft en het verbond in het Nieuwe Testament geopend is voor de hele wereld.

Hoewel dat in andere werken wordt verondersteld (hij noemt in de *Syllabus Problematum* bijvoorbeeld een oude en een nieuwe bedeling), maakt Voetius in de *Catechisatie* expliciet dat er twee manieren van dispensatie zijn; de eerste heeft betrekking op het Oude, en de tweede op het Nieuwe Testament. In de oude bedeling verwachtten de gelovigen de komende Christus, terwijl hij in de nieuwe bedeling reeds gekomen is. Het gaat echter om dezelfde Christus, en daarin ligt de eenheid van de beide bedelingen.

Als Voetius in 1655 de bovengenoemde *disputatio de Articulis et Erroribus Fundamentalibus* redigeert, geeft hij een nadere uitwerking van het verschil dat er in omstandigheden van het verbond is. In de kern kende deze disputatie al ruimte voor verandering, maar dat wordt in 1655 veel uitgebreider beschreven. Voetius stelt daarin dat het verbond der genade bepalend is voor de menswording van de Middelaar, en dat dit vervolgens in het Nieuwe Testament zijn toepassing heeft gevonden in de Persoon van Jezus van Nazareth. Door deze toepassing is er sprake van groei of toename (*augmentum seu accretio*) in de bedelingen van het verbond, waardoor er verandering (*mutatio*) is in het geloof, terwijl hij dit eerder ontkende. Expliciet zegt Voetius wel dat het wezen van het genadeverbond gelijk blijft, maar toch lijkt hij meer ruimte te zien voor de ontwikkeling die plaatsvindt in de geschiedenis. In 1634 sprak Voetius over verandering in de omstandigheden en de wijze van voorstellen, in 1655 typeert Voetius

¹ Voetius, *Afscheydt-Predicatie*, 3.

deze als de toepassing op Jezus van Nazareth. In de disputaties over wet en Evangelie uit 1656 noemt hij de omstandigheden “de wijze van bediening, afkondiging en voorstelling.”²

Net als in voorgaande publicaties noemt Voetius in deze disputaties een verdeling van het genadeverbond in een oude en nieuwe bedeling. Hij noemt dat het gebruikelijk is om te doen, maar wijkt daar vervolgens vanaf door een driedeling te maken in het genadeverbond. Hij ziet een oud, een nieuw en een tussenliggend verbond; een stelling die eerder nog niet gezien werd in Voetius’ werken. De oude bedeling kende een schaduw van de Borg Die in de nieuwe bedeling gekomen is; de gelovigen toen ziet hij als gelijk aan hen die geloven onder de nieuwe bedeling. Inhoudelijk is dat geloof hetzelfde, maar met kruis en opstanding van Christus is de huishouding van het verbond fundamenteel veranderd. Echter, volgens Voetius is er een tussenliggende bedeling tussen Kerst en Pasen; de oude bedeling is dan verouderd, terwijl de nieuwe bedeling nog niet van kracht is. De gewoonlijke tweedeling van het genadeverbond tussen oud en nieuw kent volgens Voetius beperkingen. De tussenliggende bedeling vormt een overgangsfase tussen deze bedelingen om de omslag in bedeling vloeiender te laten verlopen. Wanneer de nieuwe bedeling met Pasen is begonnen, ziet Voetius daarna in Hemelvaart en Pinksteren nog ruimte voor verdere ontwikkeling van deze bedeling.

In latere publicaties lijkt Voetius’ denken over deze tussenliggende bedeling niet meer te worden bevestigd, maar ook niet ontkracht. Wanneer hij naar andere bronnen verwijst, dan doet hij dat met oog op de eenheid van de Schrift, en benoemt hij de bedelingen niet. In de reeks disputaties over de rechtvaardiging uit 1665-1667 laat Voetius geen ruimte voor niveauverschil tussen het Oude en het Nieuwe Testament. Net als in alle voorgaande werken, schrijft hij in deze disputaties dat het genadeverbond wat betreft zijn wezen gelijk is gebleven, maar in de omstandigheden en wijze van bedelen is veranderd. Het gaat in Oude en Nieuwe Testament om dezelfde Heiland en dezelfde toepassing van het heil. Tegelijkertijd wil Voetius niet dat ieder verschil tussen Oude en Nieuwe Testament wordt ontkend. Naast de wijze van bedelen en de omstandigheden die ook in eerder werkt klinkt, noemt hij in deze disputatie ook nog de graad (*gradus*) die in het Nieuwe Testament anders is geworden.

8.2 Een tweetal veranderingen

Bovenstaande laat zien dat er wat betreft de verhouding van het Oude en Nieuwe Testament twee aspecten zijn verschoven in de verbondsleer van Voetius. Ten eerste gaat het daarin om de mate van ontwikkeling tussen de bedelingen en ten tweede gaat het om het aantal bedelingen.

In alle bronnen heeft Voetius gesteld dat het wezen van het genadeverbond in alle tijden hetzelfde is gebleven, maar dat de omstandigheden daarin verschillen. Die opvatting is onveranderd gebleven. Toch lijkt hij in de loop van de tijd meer oog te hebben gekregen voor veranderingen in het Oude en Nieuwe Testament. Het is goed mogelijk dat dit een reactie op het denken van Coccejus is. Coccejus bepleitte een geleidelijke afschaffing van het werkverbond en een ontwikkeling van het genadeverbond. Daarmee stemt Voetius niet in; daarvan getuigen zijn disputaties over de rechtvaardiging heel duidelijk. Echter, Coccejus’ visie zal Voetius wel voor de vraag hebben gesteld op welke manier de verschillen tussen Oude en Nieuwe Testament moeten worden geduid. Om die reden is vanaf de gewijzigde *Disputatio de Articulis et Erroribus Fundamentalibus* 1655 meer aandacht te zien voor de wijzigingen tussen de bedelingen van het genadeverbond. Voetius heeft ter verdediging van de eenheid van het verbond nu een onderscheid gemaakt tussen hoofdzaken en bijzaken in de geloofsleer. De

² Voetius, *Selectarum Disputationum* IV, 19.

omstandigheden zijn zaken van minder groot belang, en worden geformuleerd als een toepassing van het wezen van het verbond. Daarmee verandert het wezen van het verbond niet, maar wordt de inhoud op een nieuwe manier toegepast. Voetius ziet daarin Jezus van Nazareth als een toepassing van de belofte van de Middelaar. Op die manier kon men in het Oude Testament al in Hem geloven zonder dat Hij geboren was. De toegenomen ruimte voor ontwikkeling van het verbond is ook in latere publicaties te zien, wanneer het gaat over de nieuwe bedeling die met Pasen is ingezet, maar nog verder ontwikkeld werd door Hemelvaart en Pinksteren. Door zijn visie op de verhouding tussen het verbond in de tijd en de eeuwigheid, komt er bij Voetius dus meer ruimte voor het erkennen van de verschillen.

De tweede wijziging in de verbondsleer van Voetius is te zien in het aantal bedelingen. Voetius geeft aan dat het gebruikelijk is om binnen het genadeverbond twee bedelingen te zien. Zelf maakt hij deze zelfde verdeling in ieder geval tot en met de uitgave van Poudroyens *Catechisatie* in 1653. In zijn disputaties uit 1656 maakt Voetius echter een driedeling. Omdat een originele uitgave van deze disputaties niet te achterhalen is, is niet te bepalen of het hier gaat om een idee uit 1656, of iets wat bij redactie in 1667 is toegevoegd. Duidelijk is wel dat hier sprake is van een verandering. Naast de oude en nieuwe bedeling spreekt Voetius over een tussenliggende bedeling van het genadeverbond. Deze bedeling die van de geboorte van Christus tot aan Zijn opstanding loopt, maakt de overgang van de oude naar de nieuwe bedeling geleidelijker. Voetius zet die in zodat er geen plotselinge wisseling is tussen het Oude en het Nieuwe Testament, maar de eenheid van het genadeverbond behouden blijft.

8.3 Slotconclusie

Daarmee vormt zich een beeld van de ontwikkelingen in de verbondsvisie van Voetius. In hoofdstuk 7 is gesteld dat de visie van Voetius op het genadeverbond van de eerste tot de laatste geanalyseerde publicatie een ellips is met twee brandpunten, namelijk (1) de oude en nieuwe bedeling van het genadeverbond zijn wezenlijk dezelfde, en (2) de omstandigheden van deze bedelingen verschillen. Een visie waarmee Voetius aansluit op de gereformeerde verbondsleer zoals die voor zijn tijd geformuleerd is, maar die in zijn tijd bestreden werd. In de voorgaande hoofdstukken komen daarbij met name Coccejus en de Socinianen langs als tegenstanders.

Het blijkt uit bovenstaande dat Voetius, ondanks de aanvallen die uitgevoerd werden, de kern van zijn verbondsvisie wilde vasthouden, namelijk de wezenlijke eenheid van de oude en nieuwe bedeling van het genadeverbond. Juist om die continuïteit te kunnen bewaren heeft Voetius op twee bepaalde aspecten zijn denken aangescherpt. Ten eerste heeft hij een tussenliggende bedeling voorgesteld tussen de Oude en Nieuwe bedeling. Ten tweede zijn de omstandigheden die verschillend kunnen zijn, in de loop van de tijd nader gespecificeerd. Weliswaar was deze gedachte in de vroegste bronnen al aanwezig, in de loop van de tijd is dat denken wel aangescherpt. Wanneer de gebeurtenissen in de aardse werkelijkheid worden aangeduid als toepassing van het genadeverbond, dan benadrukt Voetius daarmee dat de wezenlijke kern van het verbond gelijk blijft. Het gevolg is dat er meer ruimte is om de verschillen te erkennen, zonder daarbij de eenheid van de oude en nieuwe bedeling door de tijd te verliezen. De eenheid van het genadeverbond in oude en nieuwe bedeling is de kern van de verbondsvisie die Voetius niet op wil geven. Om dat te bereiken blijkt hij kleine wijzigingen in toe te passen in zijn visie op de bedelingen. Daarmee is te concluderen dat er een ontwikkeling is in de verbondsvisie van Voetius, die mogelijk veroorzaakt wordt door de theologie van Coccejus. Om in de termen van Voetius zelf te blijven: de *essentia* blijven gelijk, maar in de *circumstantiae* van zijn visie op het verbond is ontwikkeling waarneembaar.

Hoofdstuk 9 – Evaluatie en suggesties voor verder onderzoek

Aan het einde van het thesisproject ligt er een geheel ander resultaat dan ik aanvankelijk kon vermoeden. Het doel was om een thesis te schrijven waarin de verbondsvisie van Petrus van Mastricht vergeleken werd met die van Gisbertus Voetius en Johannes Coccejus. Gedurende het onderzoek bleek dat de weergave van een nauwkeurige visie van Voetius' verbondsleer een project op zichzelf was. Een ommezwaai volgde. Dit heeft ertoe geleid dat deze thesis een beschrijving vormt van de verbondsleer volgens Gisbertus Voetius, iets wat in onderzoeksliteratuur tot dit moment schijnt te ontbreken.

Bij de analyse van de teksten heb ik met name gelet op de termen *foedus* en *dispensatio*. Dat gaf reeds een behoorlijke hoeveelheid materiaal. Het zou een uitnodiging tot verder onderzoek zijn om te zien hoe deze termen zich bij Voetius verhouden tot andere verbondsgerelateerde termen, zoals *Pactum* en *Testamentum*. Mijn observatie is dat Voetius *pactum* alleen lijkt te gebruiken in het citeren van Bijbelteksten als Hebr. 9:15. Met *Testamentum* lijkt hij vrijwel altijd te doelen op een de beide delen van de Bijbel. Nadere analyse van Voetius' teksten zou hier uitsluitsel over moeten geven.

In de inleiding beschreef ik dat ik aan de hand van primaire bronnen Voetius' visie op het verbond wilde beschrijven, en daarbij rekening te houden met de historische context. Deze context wordt ten aanzien van de verbondsleer met name gevormd door de verschillen tussen Voetius en Coccejus. Met name in de hoofdstukken 1, 8 en 9 heb ik deze context expliciet betrokken, hoewel ik de verschillende bronnen voortdurend heb willen plaatsen in de context. Daarbij is ook oog geweest voor de historische ontwikkeling van de documenten. Wanneer meerdere versies van de geschriften bestonden, heb ik gepoogd die te achterhalen en te vergelijken. Ook dat helpt bij het vormen van een chronologische ontwikkeling.

Verder onderzoek zou de resultaten van deze thesis sterker in gesprek kunnen brengen met het denken van Coccejus. Daarnaast kan met het resultaat van dit onderzoek ook mijn oorspronkelijke doel worden onderzocht, namelijk hoe de visie van Voetius is overgenomen en doorontwikkeld door zijn leerlingen, zoals Petrus van Mastricht.

Het zou daarnaast een boeiende exercitie zijn op de bronnen die Voetius aanhaalt wanneer hij schrijft over het verbond ter hand te nemen, en de inhoud daarvan te vergelijken. Op die manier kan een vollediger beeld van Voetius' verbondsvisie gegeven worden dan alleen op basis van zijn eigen geschriften ontstaat. Het kan meer informatie geven over de wijze waarop Voetius met zijn bronnen omgaat, en of de ontwikkeling die hij lijkt door te maken in de kiem al bij anderen aanwezig is.

Bibliografie

Primaire bronnen

Coccejus, Johannes. *De Leer van het Verbond en het Testament van God. Uit het Latijn vertaald door W.J. van Asselt en H.G. Renger*. Kampen: Uitgeverij de Groot – Goudriaan, 1990.

Mastricht, Petrus van. *Theoretisch-praktische godgeleerdheid*. Vertaling Ruth Pieterman. Nieuw-Beijerland: Stichting Gereformeerd Erfgoed, 2022.

Poudroyen, Cornelius. *Catechisatie; dat is: een grondige ende eenvoudige onderwijsinge / over de Leere des Christelicken Catechismi: Bestaende in Vragen en Antwoorden. Tot dienst van den genen die haer in de Catechisatien, hier te lande gebruyckelick, willen oeffenen*. Utrecht: Weduwe van Esdras Willemsz Snellaert, 1653.

Poudroyen, Cornelius. *Catechisatie; dat is: een grondige ende eenvoudige Onderwijsinge over de leere des Christelicken Catechismi: Bestaende in Vragen en Antwoorden. Tot dienst van den genen / die haer in de Catechisatie / hier te lande gebruyckelick / willen oeffenen*, vierde druk. Dordrecht: Abraham Andriessz., 1662.

Voetius, Gisbertus *Afscheydt-Predicatie uyt Philipp. 1 vers 27. Ghedaen in de Ghemeynte tot Hevsden, den 20. Augusti 1634*. Utrecht: Ægidius ende Petrus Roman, 1636.

Voetius, Gisbertus. *Desperata Causa Papatus. Novissime prodita à Cornelio Iansenio Theologiæ Doctore & Professore Regio in Acad. Lovaniensi: Ubi imprimis magna illa Præjudicia de Reformatorum Vocatione, Succesione et Secessione funditus subruuntur*. Amsterdam: Ioannes Ianssonius, 1635.

Voetius, Gisbertus. *Politicae Ecclesiasticae. Partis primæ*. Amsterdam: Joannis à Waesberge, 1663.

Voetius, Gisbertus. *Selectarum Disputationum ex priori parte Theologiæ quinta, De Articulis et Erroribus Fundamentalibus*. Utrecht: Ægidius & Petrus Roman, 1637.

Voetius, Gisbertus. *Selectarum Disputationum Theologicarum, pars secunda*. Utrecht: Johannes à Waesberge, 1655.

Voetius, Gisbertus. *Selectarum Disputationum Theologicarum, pars quarta*. Amsterdam: Johannes Janssonium à Waesberge, 1667.

Voetius, Gisbertus. *Selectarum Disputationum, pars quinta*. Utrecht: Antonius Smitegelt, 1669.

Voetius, Gisbertus. *Syllabus Problematum Theologicorum. Quae pro re natâ proponi aut perstringi solent in privatis publicisque Disputationum, examinum, collationum, consultationum exercitiis*. Utrecht: Ægidius Romanus, 1643.

Voetius, Gysbertus. *Dry disputatien, d'Eerste Vande Fundamentele Articulen ende Dwalinghen, ghehouden den 18 Meert, Anno 1637. D'Andere twee Vande*

Nootsakelijkheid ende Nutticheyt van het Leer-stuck van de H. Dry-Eenicheyd. Gehouden ende voorgesteld op den 16 ende 23 februarij Anno 1639. Utrecht: Esdras Willemsz. Snellaert, 1641.

Secundaire bronnen

Asselt, W.J. van. "Amicitia Dei as Ultimate Reality: An Outline of the Covenant Theology of Johannes Coccejus (1603-1669)." *Ultimate Reality and Meaning* 21 (1998): 35-47.

Asselt, W.J. van. *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)*. Ede: ABC-Ede, 1988.

Asselt, W.J. van. "Concordia discors. Conflict en identiteit in de tijd der reformatie en daarna." In W. Otten & W.J. van Asselt (red.). *Kerk en conflict: Identiteitskwesies in de geschiedenis van het christendom*. Zoetermeer: Meinema, 2002.

Asselt, W.J. van. "Expromisso or Fideiussio. A Seventeenth-Century Theological Debate between Voetians and Cocceians about the Nature of Christ's Suretyship in Salvation History." *Mid-America Journal of Theology* 14 (2003): 37-57.

Asselt, W.J. van. "Gisbertus Voetius, gereformeerd scholasticus." In: Aart de Groot en Otto J. de Jong (red.). *Vier eeuwen theologie in Utrecht. Bijdragen tot de geschiedenis van de theologische faculteit aan de Universiteit Utrecht*. Zoetermeer: Meinema, 2001.

Asselt, W.J. van. "Inleiding." In Johannes Coccejus, *De Leer van het Verbond en het Testament van God. Uit het Latijn vertaald door W.J. van Asselt en H.G. Renger* (Kampen: Uitgeverij de Groot – Goudriaan, 1990).

Asselt, W.J. van. *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen*. Heerenveen: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1997.

Asselt, W.J. van. "Voetius en Coccejus over de rechtvaardiging." In J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.

Asselt, W.J. van. *Voetius. Een inleiding met kernteksten*. Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2007.

Asselt, W.J. van & E. Dekker. "Rond Voetius' *Disputationes Selectae*." In W.J. van Asselt & E. Dekker (red.). *De scholastieke Voetius. Een luisteroefening aan de hand van Voetius' Disputationes Selectae*. Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.

Asselt, W.J. van & Paul H.A.M. Abels. "De zeventiende eeuw." In Herman J. Selderhuis (red.). *Handboek Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Kampen: Uitgeverij Kok, 2006.

Beck, Andreas J. "De verhouding van geloof en wetenschap volgens Gisbertus Voetius (1589-1676)." *Documentatieblad Nadere Reformatie* 33, no. 1 (2009): 71-83.

- Beck, Andreas J. *Gisbertus Voetius (1589-1676) on God, Freedom, and Contingency. An Early Modern Reformed Voice*. Leiden: Brill, 2022.
- Berg, J. van den. "Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750." In F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.). *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994.
- Bijl, M. van der. "De tweedracht van Voetianen en Coccejanen in politiek perspectief." In F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.). *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994.
- Brienen, T. *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatiemethode binnen de prediking van de Nadere Reformatie*. Amsterdam: Uitgeverij Ton Bolland, 1974.
- Brienen, T. "Voetius en Hoornbeeck over de homiletiek." In J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.
- Brink, G. van den & C. van der Kooij. *Christelijke dogmatiek. Een inleiding*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2012.
- Broeyer, F.G.M. "Gisbertus Voetius en de Gens Voetiana." *Documentatieblad Nadere Reformatie* 39, no. 1 (2015): 58-91.
- Campen, M. van. *Gans Israel, Voetiaanse en Coccejaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2006.
- Clark, R. Scott. "Christ and Covenant: Federal Theology in Orthodoxy." In Herman J. Selderhuis (ed.). *A Companion to Reformed Theology*. Leiden: Brill, 2013.
- Duker, A.C. *Gisbertus Voetius. Met een inleiding van dr. A. de Groot*. Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1989.
- End, G. van den. *Guiljelmus Saldenus (1627-1694). Een praktisch en irenisch theoloog uit de Nadere Reformatie*. Leiden: Uitgeverij J.J. Groen en Zoon, 1991.
- Exalto, K. "Genadeleer en heilsweg." In T. Brienen, K. Exalto, C. Graafland, B. Loonstra & W. van 't Spijker. *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1993.
- Ginkel, J.A. van. "Openingswoord." In J. van Oort C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.

- Goudriaan, Aza. *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625-1750. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht, and Anthonius Driessen*. Leiden: Brill, 2006.
- Graafland, C. "Schriftleer en schriftverstaan in de Nadere Reformatie." In T. Brienens, K. Exalto, C. Graafland, B. Loonstra & W. van 't Spijker. *Theologische aspecten van de Nadere Reformatie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1993.
- Graafland, C. "Structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer." In F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.). *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994.
- Graafland, C. *Van Calvin tot Comrie. Oorsprong en ontwikkeling van de leer van het verbond in het Gereformeerd Protestantisme. Deel 5 & 6*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1996.
- Graafland, C. "Voetius als gereformeerd theoloog." In J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.
- Heron, Alasdair I.C. "Bund. Dogmatisch." In *Evangelisches Kirchenlexikon: Internationale Theologische Enzyklopädie* I. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1986.
- Hof, W.J. op 't (red.). *Belijdenis & verbond. Ecclesiologie in de gereformeerde traditie*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2003.
- Hof, W.J. op 't. "De verschillen tussen voetianen en coccejanen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catechismus." In F.G.M. Broeyer & E.G.E. van der Wall (red.). *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1994.
- Hof, W.J. op 't. "Het ambt aller gelovigen in de Nadere Reformatie." *Documentatieblad Nadere Reformatie* 41, no. 2 (2017): 117-155.
- Hof, W.J. op 't. "Nadere reformatie." In George Harinck (red.). *Christelijke Encyclopedie*, deel 2. Kampen: Uitgeverij Kok, 2005.
- Hof, W.J. op 't. *Nadere Reformatie NU*. Houten: Den Hertog B.V., 2015.
- Jongeneel, Jan A.B. "Voetius' zendingstheologie, de eerste comprehensieve protestantse zendingstheologie." In J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.
- Kaajan, H. "Coccejus (Johannes)." In F.W. Grosheide (red.). *Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*, deel 1. Kampen: J.H. Kok, 1926.

- Krop, H. "The tractatus theologico-politicus and the dutch: Spinoza's intervention in the political-religious controversies of the dutch republic." *Philosophies* 6, no. 1 (2021): artikel 23. <https://doi.org/10.3390/philosophies6010023>.
- Lamberigts, M. "Voetius en Jansenius." In J. van Oort, C. Graafland, A. de Groot & O.J. de Jong (red.). *De onbekende Voetius. Voordrachten wetenschappelijk symposium Utrecht 3 maart 1989*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1989.
- Leeuwen, P.A. van. *Het kerkbegrip in de theologie van Abraham Kuyper*. Franeker: T. Wever, 1946.
- Letham, Robert. *Systematic Theology*. Wheaton: Crossway, 2019.
- Loonstra, B. *Verkiezing – verzoening – verbond. Beschrijving en beoordeling van de ler van het pactum salutis in de gereformeerde theologie*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum B.V., 1990.
- MacCulloch, Diarmaid. *Reformatie. Het Europese huis gedeeld 1490-1700*. Utrecht: Uitgeverij Het Spectrum, 2005.
- Markopoulos, Joannis N. "Essence as a Fundamental Concept of Explaining and Understanding Reality." *Journal of Humanities and Social Sciences* 3, no. 1 (2020): 39-41. <https://doi.org/10.33140/JHSS.03.01.05>.
- Meeuse, C.J. "Inleiding." In Wilhelmus à Brakel. *Halleluja of Lof des HEEREN over het Genadeverbond, opgesteld naar aanleiding van de verklaring van Psalm 8*. Utrecht: Uitgeverij De Banier, 2001.
- Mots, H.H. de. *Verbond en Oude Testament bij Melchior Leydekker (1642-1721). Melchior Leydekker en zijn visie op de huishouding van het Oude Testament in het licht van zijn verbondsleer*. Masterthesis Protestantse Theologische Universiteit, 2024.
- Mulder, G.W.S. *Tussen tekst en toepassing: Onderzoek naar het tijdbetrokken element in de homiletiek van gereformeerde piëten in de Nederlanden 1600-1800*. Houten: Den Hertog B.V., 2023.
- Muller, Richard A. *Dictionary of Latin and Greek Theological Terms. Drawn Principally from Protestant Scholastic Theology*. Grand Rapids: Baker Book House Company, 1985.
- Nauta, D. "Voetius, Gisbertus (Gijsbert Voet)." In D. Nauta, A. de Groot, J. van den Berg, O.J. de Jong, F.R.J. Knetsch & G.H.M. Posthumus Meyjes (red.). *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*. Kampen: Uitgeversmaatschappij J.H. Kok, 1983.
- Niet, C.A. de. "Voetius, Gisbertus (1589-1676)." In W.J. op 't Hof, A. Baars, F.W. Huisman, J. van de Kamp, A. de Reuver, J.H. Rozendaal (red.). *Encyclopedie Nadere Reformatie II. Biografieën L-Z*. Utrecht: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2016.

- Ouwehand, J.P. "Academia Voetiana. Over het werk van Voetius als hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Utrecht." In J. Roodbeen (red.). *Gisbertus Voetius 1589-1676. Meer dan wijsheid*. Goes: VVOGG Goes, 1987.
- Spijker, W. van 't. "Bronnen van de Nadere Reformatie." In T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen, C. Graafland & W. van 't Spijker. *De Nadere Reformatie en het Gereformeerd Piëtisme*. 's-Gravenhage: Uitgeverij Boekencentrum, 1989.
- Spijker, W. van 't. "Gisbertus Voetius (1589-1676)." in T. Brienens, K. Exalto, J. van Genderen, C. Graafland & W. van 't Spijker. *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers*. 's-Gravenhage: Boekencentrum, 1986.
- Steenblok, C. *Gijsbertus Voetius. Zijn leven en werken*. Rhenen: Drukkerij en Uitgeverij De Banier, 1942.
- Suh, C.-W. "A New Thought on Covenant-Doctrine." In A. van Egmond & D. van Keulen (eds.). *Studies in Reformed Theology 2*. Baarn: Uitgeverij Callenbach, 1997.
- Velde, Dolf te. "Introduction." In Willem J. van Asselt, William den Boer & Riemer A. Faber (eds.). *Synopsis Purioris Theologiae / Synopsis of a Purer Theology. Latin text and English Translation. Volume 1, Disputations 1–23*. Leiden: Brill, 2015.
- Verboom, W. "Om het eeuwig welbehagen – over verbond en verkiezing." In G. van den Brink, M. van Campen & J. van der Graaf (red.). *Geground geloof. Kernpunten uit de geloofsleer. In Bijbels, historisch en belijdend perspectief*. Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 1996.
- Verboom, W. "Poudroyen, Cornelius (?-1662)." in W.J. op 't Hof A. Baars, F.W. Huisman, J. van de Kamp, A. de Reuver, J.H. Rozendaal (red.). *Encyclopedie Nadere Reformatie II. Biografieën L-Z*. Utrecht: Uitgeverij De Groot Goudriaan, 2016.
- Visser, H.B. *De geschiedenis van den Sabbatsstrijd onder de gereformeerden in de zeventiende eeuw*. Utrecht: Kemink en Zoon N.V., 1939.
- Walter, Peter & Martin H. Jung. *Theologen des 17. und 18. Jahrhunderts. Konfessionelles Zeitalter – Pietismus – Aufklärung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2003.

Methode

- Allen, Michael. "Reformed Retrieval." In Darren Sarisky (ed.). *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal*. Edinburgh: T&T Clark, 2017.
- Badzinski, Diane M., Robert H. Woods Jr. & Chad M. Nelson. "Content Analysis." In Engler & Stausberg. *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*. New York: Routledge, 2022.

Briggman, Anthony & Ellen Scully. "Historical Theology: Aim and Methodology." In Anthony Briggman & Ellen Scully (ed.). *New Narratives for Old: The Historical Method of Reading Early Christian Theology. Essays in Honor of Michel René Barnes*. Washington D.C.: Catholic University of America Press, 2022.

Sarisky, Darren. "Tradition II: Thinking with Historical Texts – Reflections on Theologies of Retrieval." In Darren Sarisky (ed.). *Theologies of Retrieval: An Exploration and Appraisal*. Edinburgh: T&T Clark, 2017.

Afbeeldingen

Velzel, Coenraad van, "Gezicht in de Voetiussteeg te Utrecht," 1907, via <https://hetutrechtsarchief.nl/beeldmateriaal/detail/77507250-e206-5a55-9688-122dbb8e185c>.